

Bo Andersson

DEN WIESELGRENSKA NYKTERHETSRORELSENS RENASSANS

Svenska Nykterhetssällskapet och brännvinsfrågan omkring 1880

1

I den helhetsbild som litteraturen har givit av nykterhetsrörelsens utveckling under 1800-talet har tre epoker framhållits:

- 1:o måttlighetsföreningarnas tid under 1830-talet,
- 2:o den wieselgrenska nykterhetsrörelsen med en storhetstid från 1836 eller 1837 till och med nykterhetsreformen 1855 och
- 3:o den absolutistiska nykterhetsrörelsens tid från och med den första IOGT-logens bildande i Sverige 1879.

Tidigare forskning har i nykterhetsreformen 1855 sett början till slutet för den wieselgrenska nykterhetsrörelsen och dess centralorgan Svenska Nykterhetssällskapet (SNS). Hilding Johansson anser, att rörelsen ebbade ut under 1870-talet. Andra forskare har — dock mer i förbigående — nämnt aktioner av senare datum från Nykterhetssällskapets sida.¹

¹ *Johansson, H.*, *Folkrörelserna och det demokratiska statsskicket i Sverige* (Karlstad 1952), s. 19, 43 f. *Johansson, H.*, *Folkrörelserna* (Sthlm 1954), s. 21 ff. *Larsson, T.*, *Reformen i brännvinslagstiftningen 1853—54. 1* (Sthlm 1945), s. 270 ff, 509 ff. Jfr *Carlsson, S.*, & *Rosén, J.*, *Svensk historia. II* (Sthlm 1970), s. 320 f, 395.

Lydia Svärd och Svante Nycander har båda något berört Sällskapets aktion 1880—81, men de inriktar sig framförallt på den parlamentariska sidan av brännvinsproblematiken, i mindre utsträckning på den utomparlamentariska aktiviteten. Inte någon av de här nämnda forskarna har i sin behandling av ämnet i fråga använt sig av Svenska Nykterhetssällskapets eget arkivaliska material. Förmodligen sammanhänger detta med koncentrationen till parlamentsaspekten. *Svärd, L.*, *Väckelserörelsernas folk i Andra kammaren 1867—1911* (Sthlm 1954), s. 283 ff. *Nycander, S.*, *Riksdagen och brännvinsförfattningarna 1853—1885* (Uppsala 1960), s. 78 ff. (Opublicerad licentiatavhandling.) Nycander har på ett i flera avseenden föredömligt sätt behandlat den parlamentariska aspekten. *Nycander, S.*, *Svenskarna och spriten* (Sthlm 1967), s. 22 f. Svenska Sällskapets för Nykterhet och Folkuppfostran, dvs. det tidigare Svenska Nykterhetssällskapets, samling har deponerats på Riksarkivet. I förf:s licentiatavhandling förekommer de parlamentariska och utomparlamentariska synpunkterna sammanvävda. *Andersson, B.*, *Nykterhetssträvande och brännvinsintresse i Sverige 1875—1885*. Gbg 1970. (Opublicerad licentiatavhandling.) Jfr *Andersson, B.*, *Glimtar ur Sällskapets verksamhet. (I: Från Arbetsfältet 1967, s. 4 ff.)*

Omkring 1880 igångsattes emellertid en nykterhetsaktion i Nykterhetssällskapets regi. Den syftade till att skapa opinion mot de lagstiftningsförslag som den s.k. brännvinskommittén (1877—78) framlagt och som, om de genomfördes, skulle kullkasta några av grundarna för nykterhetsreformen av 1855, som i varje fall till en början haft en positiv effekt på nykterheten. Ett nykterhetsmöte sammankallades i Jönköping i augusti 1880, och från och med september 1880 till och med februari 1881 inledde och dirigerade SNS en petitionsrörelse i brännvinsfrågan.

Utgjorde denna nykterhetsaktion ett slags renässans för den gamla wieselgrenska nykterhetsrörelsen — en renässans som i så fall var samtidig med genombrottet för den absolutistiska godtemplarrörelsen (IOGT)? Med renässans avses här en vid jämförelse med närmast föregående period synnerligen kraftfull aktivering av rörelsen och aktualisering av dess grundläggande ideologi.

Eftersom Nykterhetssällskapet var halvabsolutistiskt, dvs. krävde total avhållsamhet av sina medlemmar från brännvin och andra starka destillerade drycker men ej från öl och vin, blir en koncentration till brännvinsfrågan sakligt motiverad. Vid sidan av halvabsolutister fanns absolutister och moderatister. Absolutisterna hävdade principen om total avhållsamhet från alla alkoholhaltiga drycker, inbegripet öl och vin. Inom den absolutistiska rörelsen, som på allvar bröt fram under 1880-talet i Sverige, diskuterades iskällardrickans (högst 2 % alkohol) vara eller inte vara, på samma sätt som i dag 1.8 %-gränsen (klass I) är föremål för viss debatt. Moderatisterna, som haft en glansperiod under 1830-talet, tillät i princip konsumtion av all slags sprit, men förtäringen skulle ske i små (måttliga) mängder.

En väsentlig uppgift blir att söka bestämma karaktären hos och omfattningen av den aktivitet som SNS utvecklade omkring 1880. Såväl bredden som djupet hos aktionen intresserar. Sällskapet var till sin natur ett opinionsbildande organ, som i syfte att främja rörelsens nykterhetsideologi ägnade sig åt både individuell hjälp och påtryckning på samhällets beslutsfattare. Studiet berör följaktligen de olika medel med vilka SNS försökte vinna gehör för sin uppfattning, men även aktionens effekter kommer att beaktas i sammanhanget.

Den tidigare forskningen har hävdad, att sammanslutningar av olika slag endast i undantagsfall spelat en verklig *politisk roll* före första världskriget. *Pär-Erik Back* visade i ett 1967 utkommet arbete på en väsentlig svaghet hos detta generella påstående, som forskarna tidigare gjort. Man hade överfört resultat erhållna vid studium av s.k. folkrörelser till att gälla även andra organisationers förmåga till effektiv påverkan av beslutsfattarna i samhället under perioden 1870—1910. Sammanslutningar av yrkes- och branschkaraktär, som Back studerat, visade sig emellertid vara påfallande effektiva i sådana påtryckningssammanhang. Back skiljer som en följd härav mellan två slag av sammanslutningar: dels för-

eningar ”vilkas allmänna syften stod i samklang med de ledande politiska skiktens värderingar”, dels sammanslutningar vars medlemmar i och med gällande rösträtts- och valbarhetsbestämmelser hade små möjligheter till direkt påverkan av beslutsprocessen i riksdag och regering.

Sammanslutningar som tillhörde den förra kategorin hade en ständig kontakt med beslutsfattarna. Påtryckningen var därvid självklar. Ej sällan satt en betydande del av organisationens medlemmar i den offentliga fullmäktigeförsamlingen. Moderna former för påverkan förekom. Organisationen fanns representerad i kommittéer och i riksdagen, den utarbetade egna lagförslag och fick ibland sig tillsänt ärenden på remiss från offentliga myndigheter. Sammanslutningen hade också en medlemsmässigt smal bas, och flertalet medlemmar tillhörde eller hade anknytning till det ledande politiska skiktet.

Till den senare kategorin räknades föreningar av folkrörelsekaraktär (nykterhetsrörelser, väckelserörelser o.l.). Dessa hade en bred bas med en klar förankring hos folket, och de representerade i regel en grundsyn, som skiljde sig från det etablerade samhällets. Påtryckningsåtgärderna fick härigenom en annan karaktär än hos organisationer inom den förra kategorin. Här förelåg varken överlappande medlemskap eller likheter i fråga om värderingsstruktur mellan den fria organisationen och myndigheterna. Sammanslutningen fick av denna anledning söka influera de politiska besluten på mer traditionellt sätt, t.ex. genom uppprop, namninsamlingar, folkmöten eller liknande utomparlamentariska aktioner.²

Hur förhåller sig den wieselgrenska nykterhetsrörelsen och dess aktion omkring 1880 till den Backska hypotesen?

Jönköpingsmötets sammankallande. Förutsättningar och orsaker

2

Högkonjunkturen i Sverige vid 1870-talets mitt ökade brännvinstillverkningen och rusdrycksmissbruket. Både på parlamentarisk och utomparlamentarisk väg gjordes försök att motarbeta denna utveckling. Inom riksdagen kom olika uppfattningar om brännvinslagstiftningen till synes. Oenigheten rörde framförallt brännvinsavgifternas fördelning. Enligt gällande bestämmelser skulle avgifterna för brännvinstillverkningen odelat tillfalla statsverket, medan försäljningsavgifterna skulle tillfalla kommun, landsting och hushållningssällskap. Försäljningen kom emellertid att gynna städerna på landsbygdens bekostnad.

Kommunen fick auktionera ut försäljningsrättigheten till högstbjudande. För stadskommun tillkom dock möjligheten att erbjuda rättigheten till ett särskilt

² Back, P.-E., Sammanslutningarnas roll i politiken 1870—1910 (Skellefteå 1967), s. 15 ff, 215 ff.

för ändamålet bildat utskänkningsbolag. Det ansågs bl.a. att en försäljning som sköttes av ett bolag skulle ha större möjligheter att uppfylla sedliga anspråk än vad en sådan driven av någon enskild person skulle ha. Bolagssystemet, också kallat Göteborgssystemet, hade för sin verksamhet bl.a. uppställt målet att vinsten skulle användas på sätt som gagnade arbetarklassen. Systemets bärande tanke var: när nu totalförbud ej kunnat införas, skulle sedligheten bäst främjas genom att man lät brännvinsförtäringen ske under så ordnade former som möjligt. Bolagssystemet kom att få omhand en betydande del av försäljningen i riket. Också försäljningsavgifternas fördelning gynnade en försäljningskoncentration till städerna.¹

Landsbygdens folk köpte brännvin i städerna. Detta innebar konkret, att stadskommunen erhöll vinsten av brännvinsförsäljningen, under det att socialutgifter som föranletts av spritmissbruk av person som var bosatt på landet belastade landskommunen. För att motverka dessa orättvisor förordade de s.k. skåningarna inom Lantmannapartiet, att tillverknings- och försäljningsavgifterna slogs samman. Hela avgiftssumman (brännvinsbeskattningen) skulle därefter belasta tillverkningen och som en följd härav ingå till statsverket, som genom de ökade inkomsterna skulle få tillfälle att avskryva grundskatterna och avskaffa indelningsverket.

Även de nykterhetsivrare i riksdagen som protesterade mot utskänkningsbolagens vinster, som kom städerna men ej landsbygden till godo, anslöt sig till denna avgiftssammanslagning.

Gemensamt för båda grupperna var ”rättvisekravet” — lika för rik och fattig, land och stad. Man ogillade således den regressiva försäljningsbeskattningen och bolagssystemet.² Regressiviteten tog sig uttryck i att den fattige missgynnades vid spritinköpen i och med att avgifterna var lägre vid köp av större kvantiteter.³ Rådande lagstiftning gynnade också uppkomsten av utskänkningsbolag, något som särskilt de absolutistiska nykterhetsvännerna av principiella skäl hade svårt att fördraga, eftersom de var motståndare till all spritutskänkning. Halvabsolutister och moderatister hade större möjligheter härvidlag att gradera utskänkningsformerna i mer eller mindre lämpliga sådana, och därvid t.ex. förordade bolag framför enskild person. Som ett resultat av dessa nykterhetsideologiska skillnader kom nykterhetsvännerna att stå splittrade.

I en motion vid 1876 års riksdag föreslog förstakammarledamoten Carl Oscar

¹ *Nycander, S., Riksdagen och ...*, s. 18, 37. *Andersson, B., Nykterhetssträvande och ...*, s. 22 ff.

² *Thulin, E. J:son, & Marcus, M., Göteborgssystemet 1865—1945 (Gbg 1947)*, s. 322. Underdånigt betänkande med förslag till författningar angående tillverkning och försäljning af bränvin afgifvet af dertill af Kongl. Maj:t förordnade komiterade den 20 december 1878 (Sthlm 1878), inledningen. (I fortsättningen *cit. Brännvinskommitténs betänkande.*) *Nycander, S., Riksdagen och ... Andersson, B., Nykterhetssträvande och ...*, s. 5.

³ *Andersson, B., Nykterhetssträvande och ...*, s. 5.

Berg, grosshandlare och styrelseledamot i Svenska Nykterhetsällskapet, att en riksdagsskrivelse skulle tillsändas regeringen med begäran om "förslag till skärpt lagstiftning i fråga om såväl tillverkning som försäljning av brännvin och andra brända eller destillerade spirituösa drycker, avseende inskränkning av dylika fördärvbringande dryckers förbrukning". Bergs motion blev en av anledningarna till att den s.k. brännvinskommittén tillsattes i augusti 1877. Motionen fick en viss sammanhållande effekt på personer i skilda nykterhetspolitiska läger.⁴

Kommittén avlät sitt betänkande i december 1878. Bland de viktigare *ändringarna i tillverkningsförordningen*, vilka kommittén föreslog, var följande:

- a) Gällande lagstiftnings förbud för läkare att idka brännvinsbränning föreslogs upphävt.
- b) Rådande förbud för brännvinsbränning på vissa boställen föreslogs uppmjukat. Stadgandet borde enligt kommittén ej vara så kategoriskt uttalat. Där dylik bränning var "förenlig med ett ändamålsenligt skötande av jordbruket och tillräcklig bränsletillgång" fanns, skulle undantag kunna göras efter särskild prövning.
- c) Tillverkningsminimum per dygn och bränneri föreslogs sänkt från 200 till 100 kannor och tillverkningsmaximum per dygn höjt från 1.200 till 2.400 kannor. Genom sänkningen av tillverkningsminimum avsåg kommittén att bereda de mindre jordbrukarna möjlighet till brännvinsbränning och därigenom förhindra att restlager av potatis och spannmål blev skämda. Eftersom ett så högt minimum för totaltillverkningen per tillståndsperiod för varje bränneri som 3.000 kannor gällde, skulle faran för husbehovsbränningens återinförande vara eliminerad, ansåg man. Höjningen av tillverkningsmaximum per dygn åsyftade att främja en rationellare tillverkning genom utnyttjande av stordriftens fördelar, där så var möjligt.

Vidare föreslogs att bränningen skulle få idkas hela året, vilket innebar en avsevärt förlängd bränningstid i jämförelse med gällande lagstiftning.⁵

Alla dessa föreslagna lagändringar syftade till att skapa större frihet vid brännvinstillverkningen och i viss mån återge bränningen rollen som "binäring åt jordbruket". Nykterhetspolitiska synpunkter tycks inte ha påverkat kommittén, som i stort sett var enig i de anförda punkterna. Reservanterna i kommittén föreslog höjning av tillverkningskatten på brännvin, men denna höjning var ej någon nykterhetsvänlig åtgärd. Förslaget var nämligen kopplat med önskemålet om sammanslagning av tillverknings- och försäljningsavgifterna, varvid de senare skulle försvinna och de förra höjas som en direkt följd härav.⁶

⁴ Ibidem, s. 23 ff.

⁵ Ibidem, s. 28 f. 1 kanna=2,617 liter.

⁶ Ibidem, s. 23, 28 f.

I förslaget om *brännvinsförsäljningens ordnande* var dock kommittén splittrad. Oenigheten rörde framförallt det kommunala inflytandet över försäljningen.⁷

Två huvuduppfattningar röjdes inom kommittén. Enligt kommittémajoritetens förslag skulle brännvinsförsäljningen under vissa omständigheter göras till ett kommunalt åliggande. Samhällets inflytande över brännvinshandeln skulle därigenom öka vid jämförelse med rådande lagstiftning och det enskilda engagemanget i motsvarande mån minska. Reservanternas förslag gick i motsatt riktning. Enligt detta skulle varje medborgare som uppfyllde en rad villkor (myndig, välfrejdad, röstberättigad i kommunen sedan tre år osv.) kunna få tillståndsbevis för brännvinshandel och brännvinsutskänkning.⁸

Kommittébetänkandet kom att ge upphov till en häftig debatt. En ledande roll i denna spelade filosofie doktorn och vice häradshövdingen Sigfrid Wieselgren, son till nykterhetskämpen Peter Wieselgren. Flera anledningar fanns till hans intresse för kommittébetänkandet. Förutom arvet eller kanske snarare på grund härav var han allmänt och starkt engagerad i tidens sociala och humanitära frågor, något som senare (1885), sannolikt tillsammans med hans goda förbindelser med hovet, skulle förlåna honom posten som generaldirektör och chef för Fångvårdsstyrelsen. Under den aktuella perioden, närmare bestämt 1876—87, var han därtill riksdagsman i Andra kammaren samt som sådan faktisk ledare av stadspartiet Nya Centern. I det här sammanhanget intresserar också hans ledamotskap i Göteborgs Utskänkningsbolags styrelse.

På förslag av C. O. Berg invaldes Wieselgren i februari 1878 i Svenska Nykterhetssällskapet. Samtidigt invaldes konsul Oscar Ekman. Ekman, som var stadsfullmäktigeledamot i Göteborg (1865—85), storföretagare och betydande donator, var tillika en av upphovsmännen till det s.k. Göteborgssystemet, realiter det då fungerande utskänkningsbolagssystemet. Wieselgrens och Ekmans inval kom att få avgörande betydelse för Nykterhetssällskapets fortsatta existens och arbetskapacitet.⁹

Wieselgren reagerade häftigt mot kommittébetänkandet, som han ansåg beträffande tillverkningen skulle leda till en återgång till förhållandet före 1855 och beträffande försäljningen antingen resultera i större försäljningsfrihet än tidigare eller i "ett lagstadgat kommunalkrögeri". Främst kritiserade han reser-

⁷ Ibidem, s. 29 ff.

⁸ Ibidem, s. 5 ff, 28 ff.

⁹ *Mannström, O.*, Oscar Ekman 1812—1907 (Sthlm 1922), s. 339 f. *Thulin, E. J:son, & Marcus, M.*, Göteborgssystemet . . . , s. 343 f. SNS hade efter lagstiftningen 1855 gått kraftigt tillbaka. Under Wieselgrens och Ekmans första bevistade möte diskuterades Sällskapets upplösning. Deras inval utgjorde en viktig stimulans, både andligt och ekonomiskt, för det fortsatta nykterhetsarbetet i Sällskapets regi. *Mannström, O.*, Bilder och blad ur svenska nykterhetsrörelsens historia (Sthlm 1913), s. 210 f. *Arbetarens Vän*, Bihang okt. 1880. Biografiska uppgifter hämtade ur Svensk uppslagsbok och Svenska män och kvinnor.

vanternas förslag. Han hävdade, att detta skulle gynna ”brännvinsintresset och skånsk lantmannapolitik”, som inom kommittén haft sin främste representant i Sven Nilsson i Everöd.¹⁰

Wieselgren tog kontakt med Ekman och omtalade för honom betänkandets innehåll. Denne hade p.g.a. svag syn ej kunnat läsa det. Ekman utlovade ekonomiskt bistånd, om Wieselgren i sin tur som motprestation lovade att motarbeta förslaget. De var personliga vänner och hyste samma åsikter i nykterhetsfrågan. Grunden var härmed lagd för ett gott samarbete.¹¹

Kontakten med Ekman resulterade i att Wieselgren under hösten 1879 författade en oppositionsskrift mot kommittébetänkandet. Han fick ekonomiskt stöd ej enbart från Ekman utan även från Erik Wijk, som bl.a. var styrelseledamot i Göteborgs Utskänningsaktiebolag. Skriften utgavs i början av mars 1880.¹²

Wieselgren underkände i oppositionsskriften både tillverkningsförslagen och försäljningsförslagen.¹³ Kritiken mot *tillverkningsförslagen* grundade han främst på att kommittén ej — i varje fall ej helt — beaktat syftet med utredningen: ”ett än kraftigare motverkande av rusdryckers missbruk”. Att helt eller delvis upphäva gällande bränningsförbud för läkare och för personer på vissa boställen kunde ej anses gå i åsyftad riktning. Förbudet för läkare hade dessa själva önskat få infört i lagen, och blotta möjligheten att brännvinstillverkning skulle kunna få förekomma på exempelvis kyrkoherdeboställe av någon arrendator, föreföll Wieselgren upprörande. Dessutom borde allt tal om brännings betydelse för jordbruk och boskapskötsel avlivas, framhöll han. Ökat tillverkningsmaximum, minskat tillverkningsminimum och utsträckt bränningstid var alla nykterhetsfientliga åtgärder.¹⁴

Vid granskningen av *försäljningsförslagen* försvarade Wieselgren bolagssystemet. Systemet fick ej utdömas, därför att idén missbrukats på ett eller annat håll, ansåg han vidare, och hans temperamentsfulla försvar för systemet inbegrep även ett försvar för eller kanske snarare en förklaring till hans egen ställning som ledamot i Göteborgs Utskänningsaktiebolags styrelse. Hans kraftiga betoning av ”den sedliga aspekten”, dvs. av bolagssystemet framför privat utskänkning, får också betraktas ur denna synvinkel.¹⁵

¹⁰ Wieselgren, S., Från striderna om svenska brännvinslagstiftningen 1835—1885 (Gbg 1885), s. 40. Mannström, O., Oscar Ekman . . ., s. 338 f.

¹¹ Mannström, O., Oscar Ekman . . ., s. 340 f, 348.

¹² Arbetet prisades i varma ordalag i Arbetarens Vän, där C. O. Berg och Ernst Beckman var redaktörer. Ibidem, s. 342. Arbetarens Vän april 1880. Oppositionsskriftens titel: Om svenska brännvinslagstiftningen 1855—1877, jemte granskning af den 20 december 1878 afgifvet komitébetänkande med förslag till nya brännvinsförfattningar. Sthim 1880.

¹³ Wieselgren, S., Om svenska . . ., s. 61, 71, 94 ff.

¹⁴ Ibidem, s. 64 ff. Andersson, B., Nykterhetssträvande och . . ., s. 5.

¹⁵ Wieselgren, S., Om svenska . . ., s. 75, 78 ff, 94 ff. Andersson, B., Nykterhetssträvande och . . ., s. 29 ff.

Den till synes nykterhetsvänliga avsikten bakom reservanternas höjning av tillverkningskatten motarbetades, underströk Wieselgren, av "sammanslagningen", som skulle frigöra handeln och utöka antalet försäljningsställen samt därigenom med konkurrensens hjälp förbilliga brännvinet och öka missbruket. Förslaget skulle således, hävdade han, vanligen ej främja arbetarnas ekonomi utan i stället orsaka ökad konsumtion.¹⁶

Hela Wieselgrens skrift var en appell till nykterhets- och sedlighetsvännerna att göra allt som stod i deras makt för att hindra kommittébetänkandets slutliga seger. Wieselgren avslutade boken i den förhoppningen, att det, om brännvinskommitténs förslag trots allt skulle gå igenom, alltid skulle finnas "upplyste" män, som var beredda att framgångsrikt ta upp kampen för de nyktra sederna.¹⁷

Oppositionsskriften trycktes i 7—800 exemplar och distribuerades till länsstyrelser, domkapitel, tidningsredaktioner, riksdagsmän m.m. Den hade sin främsta uppgift som "väckarklocka". Wieselgren överlämnade personligen skriften till statsministern Louis de Geer, ecklesiastikministern Carl Gustaf Malmström och finansministern Hans Forssell. Efter att ha tillsänt Oscar II ett exemplar kallades Wieselgren i mitten av mars 1880 till slottet, där kungen, enligt Wieselgrens egna anteckningar, i fördömande ordalag uttalade sig över kommittébetänkandet: "aldrig sätter jag mitt namn under brännvinskommitterades lagförslag, varken kommitténs eller reservanternas; de ha glömt vad de skulle göra. Du kan vara lugn: i min tid komma icke sådana lagar till stånd."¹⁸

Oscar II:s misshag med betänkandet måste ha stimulerat Wieselgren. Regerings-skiftet i april 1880 hade också stor betydelse i sammanhanget. Wieselgren deklarerade tydligt sin misstro mot den nye statsministern, lantmannapartisten greve Arvid Posse, som, ansåg han, gick i den "sluge" L. O. Smiths och "brännvinsintressets" ledband. L. O. (Lars Olsson) Smith var identisk med den beryktade "brännvinskungen". Den "skånska" lantmannapolitiken strävade, som redan omtalats, efter att avskrika grundskatterna och avskaffa indelningsverket. Om staten erhöll alla slag av brännvinsmedel, inbegripet försäljningsavgifterna, skulle sådana reformer vara genomförbara. Denna idé bar, enligt Wieselgren, L. O.

¹⁶ *Wieselgren, S.*, Om svenska . . . , s. 74, 86. *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och . . . , s. 28.

¹⁷ *Wieselgren, S.*, Om svenska . . . , s. 97 ff.

¹⁸ Minnen från 1880 års riksdag. (Sigfrid Wieselgrens samling, Kungl. Biblioteket.) Jfr s. 173 ff. *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 342 f. Wieselgrens oppositionsskrift tillställdes också landshövdingen i Uppsala Adolf Ludvig Hamilton, kusin till f.d. statsrådet och dåvarande ordföranden i Nykterhetsällskapets styrelse Henning Hamilton. I brev till Wieselgren säger sig A. L. Hamilton helt gilla de synpunkter som framförts i oppositionsskriften. Brev från A. L. Hamilton till Wieselgren 15/3 1880. (Wieselgrens samling, Kungl. Biblioteket.) Svenskt biografiskt lexikon. Jfr en förfrågan om oppositionsskriften. Brev från Otto Salomon till Wieselgren 5/12 1880. (Wieselgrens samling, Kungl. Biblioteket.)

Smiths signum och fanns i reservanternas förslag, som därför kunde påräkna ”skåningarnas” och L. O. Smiths stöd. En kraftfull aktion blev allt nödvändigare. Tanken väcktes, att ”uppställa en svensk folkopinion” mot detta ”brännvinsintresse”, som man kallade det. I det läget lovade greve Henning Hamilton, f.d. ecklesiastikminister och dåvarande universitetskansler och SNS-ordförande, sitt stöd, och konsul Ekman inköpte de återstående två hundra exemplaren av Wieselgrens oppositionsskrift, vilka utsändes ”till nykterhetsföreningar och präster landet runt”.¹⁹

I juni 1880 sände SNS en rundskrivelse till ”landets alla kända nykterhetsföreningar”, i vilken de ombads att uttala sig över kommittéförslagen. Över sjuttio nykterhetsföreningar svarade. De flesta svaren avgavs under augusti månad, men flera var av betydligt senare datum.

Tabell 1. Antalet svar från nykterhetsföreningar år 1880—1881, fördelade på avgivningsmånad.

Månad	juli	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.	jan.	febr.	mars	ej datum
Antal svar	13	36	5	5	8	1	2	0	1	3

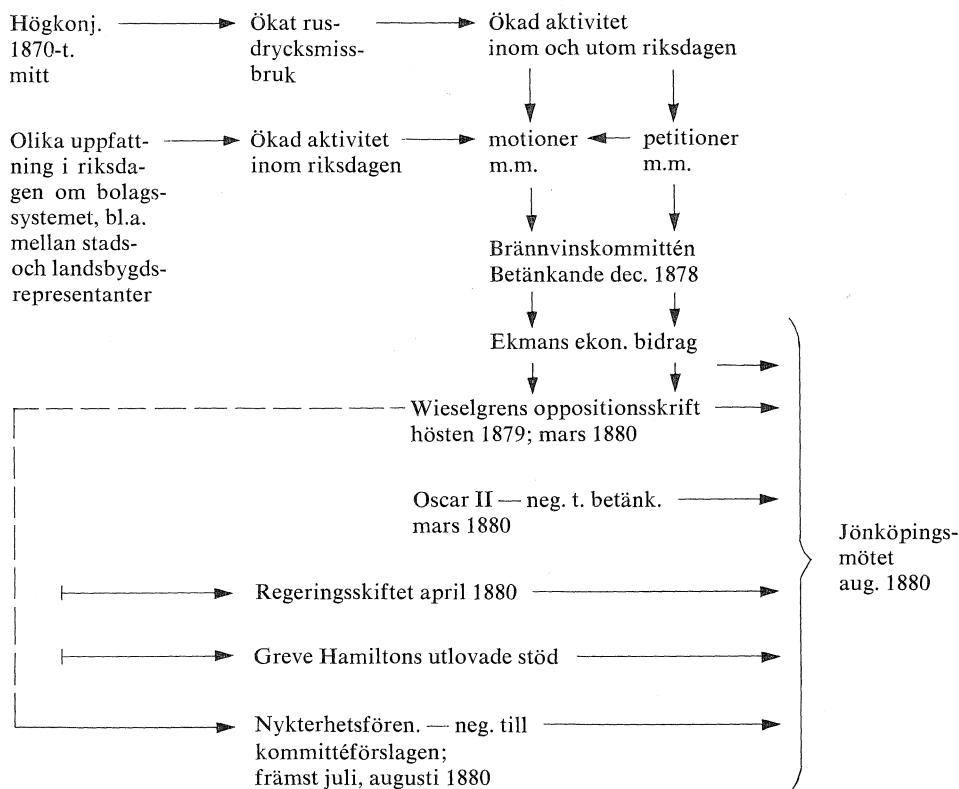
Källa: Arbetarens Vän, Bihang okt., dec. 1880. Nykterhetsbladet aug. 1881.

Svaren, som refererades i Arbetarens Vän, fördömde enhälligt kommittéförslagen, som ansågs befordra och inte motverka brännvinsmissbruket.²⁰ Samma argument hade tidigare framförts av Sigfrid Wieselgren i hans oppositionsskrift, som distribuerats bland nykterhetsföreningarna. Överensstämmelsen var knappast en tillfällighet.

Sammanfattningsvis och schematiskt kan bakgrunden till SNS’ aktivitet från slutet av 1870-talet fram till Jönköpingsmötet i augusti 1881 framställas på följande sätt.

¹⁹ Varia 183 och Minnen från 1880 års riksdag. (Wieselgrens samling, Kungl. Biblioteket.) *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . ., s. 334, 343 ff. Även frågan om indelningsverkets avskaffande berörs. Jfr *Hultqvist, P.*, Klasspolitik och statsintresse. En studie i oscarisk riksdagstaktik (i: *Historia kring Oscar II*, S. Hadenius [red.], Sthlm 1963), s. 103. Se ovan s. 141. Förhandlingarna vid allmänna svenska nykterhetsmötet i Jönköping, den 18—19 augusti 1880 utgifna af Svenska Nykterhetssällskapet direktion (Gbg 1880), s. 16. *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och . . ., s. 92 ff.

²⁰ *Wieselgren, S.*, Från striderna . . ., s. 42. Arbetarens Vän, Bihang okt., dec. 1880. Nykterhetsbladet aug. 1881. Förhandlingarna vid allmänna svenska nykterhetsmötet . . ., s. 12. Tidningen Arbetarens Vän, konservativ och rojalistisk, hade under åren 1880—81 två redaktörer, nämligen SNS’ verkställande direktör C. O. Berg och den sedermera kände skriftställaren Ernst Beckman. Från och med oktobernumret 1880 till och med decembernumret 1881 hade tidningen ett särskilt nykterhetsbihang, som under år 1881 erhöll beteckningen Nykterhetsbladet, som var SNS’ officiella organ.

Figur 1. Orsaks- och förutsättningsschema för SNS-aktionen 1880—1881.

Kommentar: De streckade linjerna uttrycker vagare eller svagare samband. Stundom hårfina skillnader mellan orsak och förutsättning har omöjliggjort en uppsplattning av dessa begrepp.

Allmänna svenska nykterhetsmötet i Jönköping den 18—19 augusti 1880

3

I juli månad 1880 inbjöd landets alla nykterhetsföreningar och ”andra fosterlands- och nykterhetsvänner” till ett allmänt svenskt nykterhetsmöte i Jönköping. Det skulle äga rum 18—19 augusti och ha till syfte att överlägga om den fortsatta nykterhetsverksamheten och ”de särskilda föreningarnas närmare sammanlutning i det gemensamma arbetet”. Det var således enighetstanken, som särskilt framhölls.¹

¹ Nykterhetsbladet april 1881. Arbetarens Vän aug. 1880. Förhandlingarna vid allmänna svenska nykterhetsmötet . . . , s. 3. Regeringen avslög en begäran från arrangörernas sida som gick ut på att mötesdeltagarna, i likhet med deltagarna i ett skarpskyttemöte i Stockholm, skulle få

Ett stort antal nykterhetsvänner hörsammade inbjudan. Mötesdeltagarnas antal var uppenbarligen mellan fyra och fem hundra personer. Arbetarens Vän meddelade i oktobernumret 1880, att flertalet av dessa tillhörde "folket". Förutom bortåt fyrtio präster, några "köpmän och civila ämbetsmän samt åtskilliga fruntimmer ur samma klasser" kunde återstoden, tre à fyra hundra personer, hänföras till "det kroppsliga arbetets och de lägre yrkenas män".²

Mötet inleddes med predikan i östra stadskyrkan av kungl. hovpredikanten A. Steinmetz, varefter mötesförhandlingarna ägde rum i Högre Elementarläroverkets högtidssal. Svenska Nykterhetssällskapets vice ordförande, konsul Oskar Ekman, höll öppningsanförandet i stället för ordföranden, greve Hamilton, som insjuknat. Ekman manade mötesdeltagarna och nykterhetsvännerna i gemen till att enigt söka försvara det de uppnått och samtidigt söka "vinna nya segrar". Nya krafttag behövdes mot dryckenskapen, som ökat bl.a. genom de förbättrade konjunkturernas lönestegringar. Alla som på något sätt arbetade mot dryckenskapen borde enas, framhöll Ekman, som i sitt öppningsanförande angav den fosterländska och religiösa anda, som skulle komma att präglade hela mötet.³

Konsul Ekman valdes till ordförande för nykterhetsmötet, vice häradshövding Sigfrid Wieselgren och hovpredikant Steinmetz till vice ordförande, pastorsadjunkt D. A. Ärnström och skolföreståndaren L. J. Björklund till sekreterare. Två beredningsutskott tillsattes, bestående av vardera fem ledamöter. De skulle förbereda behandlingen av sammanlagt sexton frågor, som mötet hade att ta ställning till. Till ordförande i det första utskottet utsågs Sigfrid Wieselgren. I utskottet satt som ledamöter landssekreterare A. H. Bagge, Steinmetz, översten och baptistpredikanten K. A. Broady och handlanden Sven Jonsson. I det andra beredningsutskottet, där kyrkoherde J. A. J. Sundelin presiderade, var C. O. Berg, redaktör N. J. Björkman, vice häradshövding Th. H. Odenrants och järnarbetaren Johan Spångberg ledamöter. Berg och Odenrants tillhörde båda Evangeliska fosterlandsstiftelsen. Den senare var dessutom medlem av Jönköpings missionsförening. Kyrkligheten var således väl företräd vid mötet.⁴

åka för halva biljettpriset på SJ. DN m.fl. tidningar frågade sig om den yttre fienden, som inte syntes "i vårt land på över 60 år", hade större rätt till en sådan förmån än den inre fienden, som dagligen ödelade svenska hem. DN 16/8 1880. Wäktaren 19/8 1880.

² Arbetarens Vän, Bihang okt. 1880. SDS 23/8 1880. GHT 24/8 1880.

³ Förhandlingarna vid . . . , s. 6 ff. *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 347.

⁴ Förhandlingarna vid . . . , s. 9 ff. *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 347. GHT 21/8 1880 (A). Steinmetz blev vice ordförande först sedan prosten Witt avsat sig uppdraget. Th. H. Odenrants var Sigfrid Wieselgrens svärfar. *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och . . . , s. 41 f. Minst 6 av 13 tillhörde något samfund eller innehade prästtjänst. Bland de övriga fanns dessutom minst fyra personer med klart religiös läggning, bl.a. Wieselgren och Ekman. Förhandlingarna vid . . . , s. 9 ff; 45, 57 f. *Svärd, L.*, Väckelserörelsernas . . . , s. 84. Biografiska uppgifter hämtade ur Svenska män och kvinnor, Svenskt biografiskt lexikon. *Bergman, J.*, Den svenska . . . , s. 166 f. *Ekman, E. J.*, Den inre missionens historia II: 2 (Sthlm 1898), s. 1080, 1092 ff; III: 2 (Sthlm 1902), s. 2864.

De sexton frågor som Jönköpingsmötet hade att ta ställning till illustrerar med evidens nykterhetsarbetets tvåfaldiga syfte: dels att ge individuell hjälp, dels att påverka myndigheterna. Till den första kategorien — ”individualhjälpgruppen” — hörde bl.a. de frågor (11, 15 och 16) som behandlade den enskildes plikt mot medmänniskorna, kvinnans aktiva deltagande i nykterhetsarbetet och det eniga arbetet inom nykterhetsfolkets egna led. Till den andra kategorien — ”lagstiftningsgruppen” — hörde de fem första frågorna, som hade direkt anknytning till kommittébetänkandet och Wieselgrens oppositionsskrift. Via påtryckningar på lagstiftarna sökte man göra brännvinet oåtkomligare. Av de fem lagstiftningsfrågorna rörde de första tre tillverkningen, de övriga två försäljningen. Fråga 4 anknöt till den splittrade kommittémajoritetens och fråga 5 till reservanternas försäljningsförslag. Alla fem frågorna behandlades onsdagen den 18 augusti.⁵ Wieselgren förklarade inledningsvis anledningen till att de fem första frågorna tagits upp till behandling, varefter föredragningen av de olika frågorna påbörjades.⁶

Fråga 1: ”Bör rätt till idkande av brännvinsbränning åter givas i tjänst varande läkare?”

Utskottsreferenten Bagge betonade, att läkarna själva önskat få tillverkningsförbudet infört i lagen 1855, då bränningen ansetts illa förenlig med läkarens yrke. Första utskottet föreslog, att förbudet skulle vara kvar och stödde sig härvidlag på ”många och framstående läkares och läkaresällskapets enstämmiga uttalanden om brännvinets fördärvliga verkan på den mänskliga organismen” och hyste med stöd av dessa uttalanden ”den övertygelsen, att, även om brännvinsbränningsrätt vore den tjänstgörande läkaren medgiven, denne likväl icke därav skulle begagna sig”. Dessutom anfördes som skäl mot upphävande av förbudet, att ”såvitt mötet känner” ingen krävt förbudets upphävande.⁷

Denna senare motivering har visst fog för sig, medan motiveringen i övrigt är ganska egendomlig. Om nu utskottet ansåg, att dess ”övertygelse” var riktig, dvs. att läkarna även om de fick bränna brännvin inte skulle utnyttja denna möjlighet, så var lagbestämmelsen en ”död” bokstav, den saknade reell betydelse. I så fall var motiveringen irrelevant och passade bättre som motivering för stadgandets upphävande. Förbudsbestämmelsen ansågs emellertid från nykterhets-håll ej oväsentlig. Den hade ett viktigt symbolvärde. Av tradition hade nykterhetsrörelsen nämligen sökt skydd bakom läkarnas vetenskaplighet och goda anseende.⁸ Läkarnas stöd hade haft stor moralisk betydelse. Utskottsuttalandet

⁵ Förhandlingarna vid . . . , s. 3 ff. ⁶ Ibidem, s. 11 f. ⁷ Ibidem, s. 12 ff.

⁸ Ibidem, s. 12 ff. *Bergman, J.*, Den svenska . . . , s. 129, 160 ff. Nykterhetsbladet febr. 1881. Arbetarens Vän, Bihang dec. 1880. Jfr DN 14/1 1881. Wieselgren betonade själv vid ett senare tillfälle förbudsstadgandets stora moraliska betydelse. *Wieselgren, S.*, Från striderna . . . , s. 47.

får ses ur denna synvinkel. Man sökte frammana bilden av en enig nykterhetsrörelse, stödd av en enig läkarkår. Parollen löd: enighet ger styrka. Första utskottets förslag angående förbudet för läkare antogs enhälligt av mötet.⁹

Fråga 2: ”Bör möjlighet beredas till brännvinsbränning å ecklesiastika, civila och militära boställen, så ock å annan jord, som ej med stadgad åborätt besittes?”

Anyo var Bagge utskottets referent, och även denna gång anknöt han till det dyrbara arvet från 1855. Han opponerade främst mot att brännvinskommittén betonat brännvinsbränningens fördelar för jordbruket. Utskottet föreslog ett nekande svar på frågan, då det icke kunde ”anses stat eller kommun värdigt” att frångå de sedliga motiven bakom 1855 års lagstiftning. Mötet antog enhälligt denna proposition.¹⁰

Fråga 3: ”Bör för underlättande och främjande av den mindre jordbrukarens brännvinsbränning minsta dagliga tillverkningsbeloppet nedsättas från 200 till 100 kannor om dygnet?”

Wieselgren föredrog frågan för utskottets räkning. Han hänvisade till Bagges argumentation i den tidigare frågan, speciellt angående bränningen som binäring åt jordbruket. Brännvinskommittén hade ansett, att totaltillverkningsminimum på 3.000 kannor per tillverkningstermin var en tillräcklig garanti mot husbehovsbränningens återinförande. Wieselgren betonade, att bolagsbränningsrätten hade omkullkastat de eventuella garantier tretusenkronorsspärren innebar. Denna rätt tillät, förutom egentliga bolag, även enskilda behöriga personer, som gemensamt ville tillverka brännvin ”å samma ställe”, att göra detta. Minima på 100 respektive 3.000 kannor kunde härigenom lättare uppnås. Tillverkning av detta slag skulle, ansåg Wieselgren, föga ”skilja sig från bränning till husbehov”, särskilt som det poängterats i betänkandet, att bestämmelsen avsåg de mindre jordbrukarnas bästa.

Mötet godkände enhälligt utskottets avslagsyrkande.¹¹

⁹ Förhandlingarna vid . . . , s. 14.

¹⁰ Ibidem, s. 14 ff. Åborätt = stadigvarande, vanligen ärftlig nyttjanderätt till annans fasta egendom, t.ex. kronans.

¹¹ Ibidem, s. 16 ff. *Wieselgren, S.*, Om svenska . . . , s. 68 f. Brännvinskommitténs betänkande II, s. 1 (art. 1, § 1: 1). Jfr Svensk författningssamling (SF) 1871: 31, art. 1, § 1: 1. Wieselgrens argumentation vid mötet skilde sig något från den han fört i oppositionsskriften, där han anknöt till den fruktade avsalubränningen och ej tog upp ”bolagsbestämmelsernas” möjligheter för husbehovsbränningen. Möjligen hade W. varseblivit detta kryphål i lagförslaget allteftersom frågan diskuterats. Skillnaderna i argumentationen kan också bero av att utskottspropositionen var en samprodukt, även om W:s inflytande var stort.

Fråga 4: ”Bör, med ändring av nu rådande förhållanden, brännvinsförsäljningen under vissa omständigheter göras till ett kommunalt åliggande, vilket av särskild myndighet handhas på kommunens vägnar och för allmän räkning?”

Wieselgren, utskottsreferent även i denna fråga, varnade för att göra brännvins-handeln till ett kommunalt åliggande. Han drog paralleller mellan detta ”kommunalkrögeri” och Gustav III:s kronobrännerier. Det kommunala åliggandet eller ”tvånget”, som Wieselgren också uttryckte det, innebar emellertid ej något tvång för kommunalmyndigheterna att under alla förhållanden sköta försäljningen, utan innebar endast ”tvång” att ta den omhand under förutsättning att myndigheterna själva beslutat, att en sådan försäljning skulle få förekomma inom kommunen.¹² Dessutom fanns ytterligare förbehåll.

Enligt utskottsmotiveringen stred bestämmelsen i fråga fyra mot kommunal-lagen, då brännvinshandeln knappast kunde anses ”som någon kommunens hus-hållningsangelägenhet” och absolut inte var förenlig ”med kommunens uppgift att befordra ordning och sedlighet”.

Kommittémajoritetens och första utskottets olika ståndpunkter i frågan grundade sig på väsensskilda motiveringar. Kommittémajoriteten hade ansett, att en kommunalt handhavd försäljning skulle motarbeta det enskilda vinstintresset och främja större ordning och sedlighet. Första utskottet underströk däremot det enskilda intressets stora betydelse för ordning och sedlighet och varnade samtidigt för att låta försäljningen av brännvin anpassas efter kommunernas ekonomiska behov.

Utskottet uttalade sig emot att kommunerna skulle sköta brännvinsförsäljning-en. Dess förslag accepterades enhälligt av mötet.¹³

Fråga 5: ”Bör med undantag av vissa tjänstemän, *en var*, blott han eller hon uppfyller vissa allmänna behörighetsvillkor — är myndig, välfrejdad, känd för ordentlighet, försvarligt kunnig i att skriva och räkna, sedan tre år röstberättigad inom kommunen och av gårdägaren bemyndigad att till brännvinsförsäljning begagna åt honom upplåten lokal — var-da lagligen berättigad att efter föregående anmälan, med bifogad borgen för möjligen blivande böter, av konungens befallningshavande utbekomma tillståndsbevis för drivande av brännvinshandel vare sig i minut eller utskänkning?”

¹² Förhandlingarna vid . . . , s. 19 ff. *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och . . . , s. 29 ff. Egentligt tvång utsattes endast de för som saknade kommunal rösträtt och således möjlighet att direkt eller indirekt påverka handläggningen.

¹³ Förhandlingarna vid . . . , s. 19 ff. *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och . . . , s. 29 ff. SF 1862: 13, § 1. SF 1962: 15, § 22. Jfr *Hagman, K.*, Sveriges kommunallagar. Sthlm 1911.

Wieselgren hemställde ”utan varje motivering” om gillande av utskottets avslagsyrkande, då kommittéförslaget var så uppenbart nykterhetsfientligt. Mötet instämde enhälligt.¹⁴

Jönköpingsmötet och Nykterhetsällskapet med Wieselgren som den tongivande ansåg uppenbarligen att reservanternas försäljningsförslag var än mer oantagligt än kommittémajoritetens.¹⁵

Ur opinionsbildnings- och påtryckningssynpunkt är fråga sexton av särskild betydelse.

Fråga 16: ”Vilka åtgärder bör från nykterhetsvännernas sida vidtas i och för främjandet av ett kraftfullt och enigt nykterhetsarbete?”

Hovpredikanten Steinmetz hade under de inledande överläggningarna den 17 augusti föreslagit, att man genom en cirkulärskrivelse skulle förhöra sig om kommunalnämndernas och kyrkorådens inställning till brännvinskommitténs förslag. Wieselgren var till en början ej särskilt entusiastisk till Steinmetz' hemställan. Det skulle onekligen innebära en större risk för ett misslyckande i form av uteblivna eller ”negativa” svar än uttalanden från nykterhetsföreningar, som först planerats, skulle innebära. Steinmetz och C. O. Berg var emellertid övertygade om att företaget skulle kunna genomföras och samtidigt ge gott resultat. Konsul Ekman stödde dem härvidlag, trots att det eventuellt kunde framställas konstitutionella betänkligheter mot att man genom en vädjan till kommunala myndigheter önskade ”schacka en riksdagsmajoritet”.

Behovet av kraftfullhet och enighet i nykterhetsarbetet accentuerades i och med fråga sexton.¹⁶ Redaktör Björkman, som var andra utskottets referent, påpekade med eftertryck detta behov. Om några resultat i nykterhetsvänlig anda skulle kunna uppnås krävdes otvivelaktigt ett starkt, gemensamt agerande. Brännvinskommitténs förslag var ur denna synpunkt ej enbart av ondo, eftersom de tycktes ”driva alla nykterhetsvänner tillsammans”.

Enligt utskottsförslaget, som bestod av fem punkter, ville man

- 1) främja nykterhetsföreningarnas anslutning till SNS för att möjliggöra ”ett gemensamt och kraftigt nykterhetsarbete”,
- 2) utsända resetalare,

¹⁴ Förhandlingarna vid . . . , s. 21. Orden ”en var” är särskilt markerade i mötesprotokollet.

¹⁵ Ibidem, s. 21. *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 338. Arbetarens Vän sept. 1880.

¹⁶ *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 349 f. Biografiska uppgifter hämtade ur Svenska män och kvinnor. Jfr *Wallin, G.*, Valrörelser och valresultat. Andrakammarvalen i Sverige 1866—1884 (Sthlm 1961), s. 364 f. *Wieselgren, S.*, Från striderna . . . , s. 43, 52 f. Förhandlingarna vid . . . , s. 57, 76 ff.

- 3) organisera nya nykterhetsföreningar och låta samtliga föreningar insända årsberättelser över sin verksamhet till SNS,
- 4) att SNS direktion genom rundskrivelser skulle fråga alla kommunalnämnder och kyrkoråd, vad de ansåg om brännvinskommitténs betänkande, varefter regeringen, riksdagen och allmänheten "i behörig tid och form" skulle få vetskap om resultatet av denna utfrågning, och slutligen
- 5) att SNS' direktion skulle utge "ett gemensamt organ för offentlig diskussion av nykterhetsfrågorna" och med anledning härav be ägarna till Arbetarens Vän att låta den planerade nykterhetstidningen få medfölja som bihang till denna tidning, då en särskild fristående tidning troligen ej skulle "få tillräcklig spridning".¹⁷

Efter lång diskussion och sedan flera anmälda talare frivilligt avstått från sina diskussionsinlägg antog mötet enhälligt utskottets förslag.¹⁸

Debatten över fråga sexton genomsyrades av enighetskravet. Pastor E. J. Ekman framhöll, att moderata och absoluta nykterhetsvänner borde visa ömsesidig fördragsamhet och respekt, och C. O. Berg poängterade, att idealismen, dvs. helnykterhetens strävanden, ej borde överdrivas så att den hindrade praktiska resultat för nykterhetens bästa.¹⁹ För att undvika missförstånd under överläggningen och för att därigenom främja enigheten mellan nykterhetsvännerna förklarade vidare konsul Berg på ett tidigt stadium, att SNS ej gjorde anspråk på inflytande över nykterhetsföreningarnas verksamhet i annan måtto än att Sällskapet önskade få sig tillsänt årsredogörelser över de olika föreningarnas arbete. Berättelserna skulle sedan eventuellt tryckas och utdelas till regering, riksdag och allmänhet. Därtill kom, sades det, att SNS avsåg att gratis förse föreningarna med nykterhetslitteratur.

Nykterhetsrörelsen, organiserad på detta sätt, skulle präglas både av centralism och decentralism. SNS i Stockholm skulle bli samordnare och ledare av opinioner, som emanerade från det lokala planet. Sällskapet hade självfallet också vissa möjligheter, att via den utdelade nykterhetslitteraturen skapa de opinioner det önskade. En viss anpassning till SNS' program förekom också från de anslutna nykterhetsföreningarnas sida. Frågan om nykterhetsföreningarnas ställning gentemot SNS aktualiserades genom flera föreningars ansökan om anslutning till Sällskapet. Nykterhetssällskapet var följaktligen menat och kom i hög grad att bli dels en symbol för en något så när enad nykterhetsrörelse, dels en nykterhetsrörelsens fasad mot yttervärlden.²⁰

¹⁷ Förhandlingarna vid . . . , s. 57 ff, 68 f, 71.

¹⁸ Ibidem, s. 79.

¹⁹ Ibidem, s. 67, 69 f, 74 f, 79; 62, 78 f.

²⁰ Ibidem, s. 62, 78 f; 8, 65, 70. *Johansson, H.*, Den svenska godtemplarrörelsen och samhället (Sthlm 1947), s. 29 f. *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och . . . , s. 7 ff. Jfr nedan s. 166 ff.

En på det hela taget positiv anda kännetecknade debatten om fråga sexton. Optimistiska tongångar hördes beträffande förslaget om rundskrivelser till kommunalnämnder och kyrkoråd. Kyrkoherde Schwartz lovade se till, att uttalanden gjordes på hans ort, och pastor Ahlberg yttrade, att prästernas plikt i nykterhets-saken var att "flitigt bearbeta opinionen", som var en makt inom samhället och som med tiden skulle skriva "lagarna för brännvinshanteringen". Man sammankopplade följaktligen nykterhetsarbetet med prästfunktionerna. Konsul Berg framhöll under debatten, att behovet av nykterhetstalare avsevärt skulle minskas, om prästerna förde nykterhetens talan var och en på sin ort. Det vore naturligt om så skedde, poängterade han, eftersom dryckenskapen var "det svåraste hindret för Guds rikets utbredande". Flera talare ansåg, att resetalarna borde utses efter omsorgsfullt urval. De skulle dessutom "kunna tala folkets språk" och främja uppkomsten av och stödja nya nykterhetsföreningar. Där de geografiska betingelserna försvårade en närmare kontakt med centralorganisationen och med andra nykterhetsföreningar skulle de söka hålla idéerna levande.²¹

Även om mötesandan dominerades av optimism och enighet, fanns deltagare som ej var helt nöjda med förhandlingsresultaten. Bland dessa återfanns landskamrer Södermark, som var medlem av Godtemplarorden. Han föreställde sig att framställningar till Konungen skulle ha större möjlighet att leda till positivt resultat för nykterhetssträvandena än upprop till kommunala myndigheter. Han deklarerade emellertid, att nykterhetsrörelsen borde ledas av SNS och att samarbete mellan moderata och absoluta nykterhetsvänner var av nöden. Detta senare ställningstagande från Södermarks sida ger ytterligare relief åt samarbetsviljan hos nykterhetsfolket. Ett par exempel på motsatsen, dvs. ofördragsamhet mot ideologiskt oliktankande nykterhetsvänner fanns även under mötet.²²

Sedan mötet tagit ställning till de sexton frågorna överlämnade ordföranden ordet till Wieselgren, som föreslog följande: "Med betoning av nödvändigheten att i enskilda viktiga punkter än vidare i nykterhetsvänlig riktning utveckla nu gällande brännvinslagar, förklarar sig mötet anse, det grunderna för brännvinslagstiftningen av den 18 Januari 1855 allt fortfarande böra för denna lagstiftning bibehållas."

Anledningen till att första beredningsutskottet, där Wieselgren var ordförande, ej hade framlagt denna resolution inför mötet var, framhöll Wieselgren, att utskottet ej kunde veta, om en dylik proposition var befogad eller ej, innan mötet tagit ställning i övriga frågor. Risken med ett sådant förslag var, att det kunde splittra de moderata och de absoluta nykterhetsvännerna, eftersom ett uttryckt gillande av 1855 års lagstiftning skulle innebära ett accepterande av bolags-

²¹ Förhandlingarna vid . . . , s. 62, 64, 69 ff.

²² Ibidem, s. 67 f, 73 f, 91. *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 349.

systemet, vilket absolutister av naturliga skäl hade svårt att förlika sig med. Mötet godkände emellertid enstämmigt förslaget.²³

Ordföranden, konsul Ekman, höll avslutningsanförandet, vilket genomströmdes av optimism med anledning av den solidaritet och enighet mötet, med få undantag, uppvisat, men samtidigt av en viss förstämning inför det väldiga arbete, som återstod. De väntade svårigheterna fick honom dock att mana mötesdeltagarna till tålamod i kampen mot rusdryckerna.

Sedan Wieselgren på mötesdeltagarnas vägnar tackat konsul Ekman för hans förtjänstfulla arbete, avslutades mötet, som det inleddes, med bön av hovpredikanten Steinmetz och med psalmsång.²⁴ Denna religiösa atmosfär kännetecknade hela nykterhetsmötet.

Petitionsrörelsen

4

Jönköpingsmötet hade genom beslutet i fråga sexton uttalat som sin önskan, att SNS' direktion förhörde sig om inställningen till brännvinskommitténs förslag bland rikets kommunalnämnder och kyrkoråd. Sällskapet styrelse hade följaktligen det slutliga avgörandet i sin hand. På styrelsemöte i Göteborg antogs Wieselgrens "förslag till rundskrivelse". Vid mötet var endast fyra ledamöter närvarande, nämligen konsul Ekman, som presiderade vid Göteborgssammanträdet, eftersom greve Hamilton var förhindrad att närvara, konsul Berg samt bröderna Sigfrid och Magnus Wieselgren. Hamilton godkände i efterhand förslaget, var efter cirkulärskrivelsen tillsändes rikets alla kommunalnämnder och kyrkoråd.¹

I det cirkulär som SNS utsände framhävdes,

att kommittébetänkandet avvek från syftet med kommitténs tillsättning,
att "från alla delar av landet . . . nykterhetsföreningar enstämmigt och på det kraftigaste uttalat sig emot ifrågavarande lagförslag, som de ansett innebära de mest hotande faror för vårt folks sedliga och ekonomiska väl,"
och att "fyra- till femhundra svenska medborgare av skilda stånd och klasser" vid Jönköpingsmötet "lika enigt instämt i sagda omdöme".

²³ Förhandlingarna vid . . . , s. 83 f. *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 347 f.

²⁴ Förhandlingarna vid . . . , s. 84 ff. Jfr *Thulin, E. J:son, & Marcus, M.*, Göteborgssystemet . . . , s. 344.

¹ *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 350. Svenska Nykterhetssällskapet till Kongl. Maj:t ingifna underdåniga petition, jemte deruti åberopade utlåtanden af kyrkoråd, kommunalnämnder m.fl. angående komiterades förslag till nya brännvinsförfattningar (Sthlm 1881), s. VII. Biografiska uppgifter om Wieselgren av släkting till honom.

”Möjligheten av förslagens upphöjande till lag” sades i allra högsta grad bekymra ”fosterlandsvännen”, och i cirkuläret förklarades vidare, att man önskade höra de kommunala förtroendemännens uppfattning om kommittéförslagen, därför att förslagen så intimt var förbundna med upprätthållandet av ordning och sedlighet inom kommunen. Man framhöll också frågans vikt, speciellt för underklassens ”sundhetstillstånd, sedlighet och ekonomi”.

Frågorna i skrivelsen var, så när som på rent redaktionella ändringar i själva frågekonstruktionen, identiska med ”de fem lagstiftningsfrågorna” (1—5) vid Jönköpingsmötet.²

För att kunna bestämma enkätresultatets faktiska tyngd och påtryckningseffekt krävs en systematisering och en analys av enkätsvaren. En väsentlig uppgift blir att utvärdera i vilken utsträckning som man i svaren ställt sig gillande eller ogillande till brännvinskommitténs förslag. Man måste dock därvid också ta hänsyn till svarsprocenten. Det antal kyrkoråd och kommunalnämnder, som svarade på rundskrivelsen, får således jämföras med hela det antal kyrkoråd och kommunalnämnder, som fanns i Sverige vid denna tid.

I varje kyrkoförsamling skulle som regel finnas ett kyrkoråd och i varje socken en kommunalnämnd.³ Kyrkosocken har därför fått utgöra undersökningens minsta enhet, vilket medfört att ett gemensamt avgivet svar av exempelvis två församlingar räknats som två svar.⁴ I fortsättningen kommer dessutom, trots skillnaden, kommunalnämnd och kyrkoråd att användas synonymt med uttrycken borgerlig och kyrklig kommunal myndighet.⁵

Uppgifter om kommunernas antal inom de olika stiftens saknas i de statistiska publikationerna. Med utgångspunkt från C. M. Rosenbergs (1886) och F. A. Westerlings (1879) ecklesiastikmatriklar samt från den kommunala finans- och fattigvårdsstatistiken har emellertid kommunantalet stiftvis kunnat erhållas.

En landsförsamling (kyrksocken) motsvarar territoriellt i allmänhet en borgerlig landskommun. I verkligheten finns dock undantag från denna regel. Ibland består en kyrklig församling av två borgerliga kommuner och tvärtom. Man finner även exempel på att två kommuner slagits samman till en och att en kommun delats i två osv. Rosenbergs ecklesiastikmatrikel lämpade sig bäst för be-

² Svenska Nykterhetssällskapets . . . petition . . . , s. IX f. Man frågade kommunalmyndigheterna, om de ansåg, att ”vårt folks sanna väl” främjades genom dylika ändringar.

³ SFS 1862: 15, § 21. SFS 1862: 13, § 37. Jfr *Hagman, K.*, Sveriges kommunallagar. Sthlm 1911.

⁴ Svenska . . . petition . . . , t.ex. s. 227, 245, 281, 305, 603. Metoden har föranletts av en strävan att undvika den tvivelaktiga differens som annars uppstår mellan kategorierna ”gemensamma svar”, ”likalydande svar”, ”instämmanden” och personella samband över och inom kommungränserna. Vissa församlingar hade emellertid gemensamma kyrkoråd, men även i dessa fall används församlingsenheten som grund för beräkningen.

⁵ Svar som avlämnats av kommunalstämma eller kyrkostämma omnämnes av praktiska skäl som svar av kommunalnämnd eller kyrkoråd.

räkning av kommunantalet stiftvis. Eftersom själva undersökningen avsåg året 1880 och matrikeln var tryckt 1886, måste alla slags korrigeringar från regeln ske för hela perioden 1880—1886. Om man utifrån uppgifter om antalet kyrkliga församlingar således vill bestämma verkliga antalet borgerliga landskommuner år 1880, och man vet, att två kyrkoförsamlingar både 1880 och 1886 utgjorde en dylik kommun, måste man för att erhålla en uppgift på det borgerliga kommunantalet minska det kyrkliga kommunantalet, som är utgångspunkten för undersökningen, med en enhet. Det omvända förhållandet — när två borgerliga landskommuner tillhörde samma kyrkoförsamling — resulterar i en omvänd korrigering, dvs. ett tillägg med en enhet till antalet borgerliga landskommuner.

Förändringar i kommunrelationen under 1881—1886 leder också dessa oftast till justeringar av antalet borgerliga landskommuner och ibland även av antalet församlingar. Städerna intar något av en särställning. Varje stad utgör en borgerlig kommun, men några städer består av flera kyrkliga församlingar. Detta förhållande gällde (och gäller) framförallt de större städerna.

Vissa församlingar har uteslutits ur beräkningen, t.ex. vissa specialförsamlingar som inte omfattar något särskilt område och ej för kyrkoböcker, samt församlingar som skall och i stort sett har uppgått i en annan församling. Dessa församlingstyper har av Rosenberg satts inom parentes eller föregås av ett ”med”, t.ex. Lyse församling ”med Lysekils köpings kapell”. Genom denna operation har den territoriella överensstämmelsen mellan de borgerliga och kyrkliga kommunerna ökat.⁶

Olika svarsformer användes under enkät-rörelsen, t.ex. protokollsutdrag, utlättande från flera styrelseledamöter eller från ordföranden ensam. Ätminstone den senare av dessa svarsformer inkluderar ett osäkerhetsmoment, då en avvikelse från myndighetens egentliga mening är tänkbar.

Det bör framhållas, att kommunalnämnderna och kyrkoråden besvarade SNS' frågor över brännvinskommitténs förslag och således ej tog ställning till ett objektivt och i sin helhet framlagt betänkande. Cirkulärskrivelsen innehöll både kommittémajoritetens och reservanternas förslag, utan att detta förhållande omtalades. Av skrivelsens fem punkter var punkterna 1—3 gemensamma för båda förslagen. Punkten 4 var kommittémajoritetens förslag i fråga om försäljningen, och punkten 5 minoritetsförslaget i samma sak. Dessutom var frågorna i skrivelsen genom större eller mindre betoning av vissa partier lätt förvanskade i jämförelse med kommittébetänkandet. Detta gäller t.ex. punkten 4, där alla reservationer i lagförslagstexten draperades med orden ”under vissa omständigheter”.⁷

I cirkuläret tillfrågades de kommunala myndigheterna, om de ansåg ”vårt folks sanna väl kunna befordras genom” de fem lagändringarna. SNS' styrelse

⁶ Rosenberg, C. M., Sveriges ecklesiastikmatrikel (Sthlm 1886), s. IV f. Westerling, F. A., Ecklesiastikmatrikel öfver Sverige. Sthlm 1879.

⁷ Svenska . . . petition . . . , s. IX f. Brännvinskommitténs betänkande II, s. 22 f (§ 4).

önskade om möjligt före den 15 november besked om myndigheternas uppfattning.⁸

Av nedanstående tabeller (2 och 3) framgår hur många borgerliga och kyrkliga kommunala myndigheter som besvarade enkäten och hur stor andel uttryckt i procent dessa utgjorde av totala antalet sådana myndigheter i Sverige.

Tabell 2. De borgerliga kommunernas svarsfrekvens, totalt och procentuellt per stift.

Stift	Ant. borg. komm.			Ant. svar från borg. komm.			Svarsandelen (%) för borg. komm.		
	på landet	i stad	Totalt	på landet	i stad	Totalt	på landet	i stad	Totalt
Uppsala	233	11	244	100	—	100	43	0	41
Linköping	194	10	204	83	—	83	43	0	41
Skara	364	10	374	140	—	140	38	0	37
Strängnäs	163	9	172	50	—	50	31	0	29
Västerås	115	9	124	41	—	41	36	0	33
Växjö	182	4	186	65	1	66	36	25	35
Lund	416	16	432	92	—	92	22	0	21
Göteborg	249	11	260	44	—	44	18	0	17
Kalmar	63	5	68	10	1	11	16	20	16
Karlstad	134	5	139	32	1	33	24	20	24
Härnösand	171	9	180	50	1	51	29	11	28
Visby	93	1	94	30	1	31	32	100	33
Totalt	2377	100	2477	738	5	743	31	5	30

Källor: Svenska Nykterhetssällskapets till Kongl. Maj:t ingifna underdåniga petition, ... Rosenberg, C. M., Sveriges ecklesiastikmatrikel. Sthlm 1886. Westerling, F. A., Ecklesiastikmatrikel öfver Sverige. Sthlm 1879. Bidrag till SOS. U) Kommunernas fattigvård och finanser [resp. år 1879—1886].

Kommentar: Uppsala stift inkluderar Stockholms stad. Endast fem borgerliga stadskommuner svarade på enkäten, varav tre var köpingar, som hade kommunalnämnder som styrelseorgan, och två städer med drätselkammare (Borgholm) respektive stadsfullmäktige (Visby) som svarsinstans.

De kyrkliga kommunernas förtroendemän visade en större benägenhet att besvara SNS' frågeformulär än de borgerliga kommunernas. Ungefär hälften av de kyrkliga meddelade SNS' direction sin uppfattning, men endast en tredjedel av de borgerliga gjorde detta. Lägsta svarsandelen för både borgerliga och kyrkliga kommuner hade Lunds, Göteborgs och Kalmar stift, under det att Linköpings och Skara stift uppvisar den högsta andelen i materialet.

Förklaringen till att så många stadskyrkoförsamlingar, vid jämförelse med an-

⁸ Svenska ... petition ..., s. X.

Tabell 3. De kyrkliga kommunernas svarsfrekvens, totalt och procentuellt per stift.

Stift	Ant. kyrkl. komm.			Ant. svar fr. kyrkl. komm.			Svarsandelen (%) för kyrkl. komm.		
	på landet	i stad	Totalt	på landet	i stad	Totalt	på landet	i stad	Totalt
Uppsala	237	19	256	135	4	139	57	21	54
Linköping	192	11	203	121	8	129	63	73	64
Skara	364	10	374	225	8	233	62	80	62
Strängnäs	162	10	172	75	6	81	46	60	47
Västerås	119	10	129	63	7	70	53	70	54
Växjö	180	5	185	116	3	119	64	60	64
Lund	415	18	433	174	7	181	42	39	42
Göteborg	253	11	264	104	9	113	41	82	43
Kalmar	64	4	68	28	4	32	44	100	47
Karlstad	133	5	138	65	2	67	49	40	49
Härnösand	172	8	180	74	5	79	43	63	44
Visby	92	1	93	49	1	50	53	100	54
Totalt	2383	112	2495	1229	64	1293	52	57	52

Källor: Se tabell 2, s. 158.

Kommentar: Se tabell 2, s. 158

talet borgerliga stadskommuner, svarade på cirkuläret är förmodligen den, att rundskrivelsen adresserades till kyrkoråd och kommunalnämnder och att de senare huvudsakligen förekom i landskommuner, medan kyrkoråd fanns i nästan varje församling, även stadsförsamling.⁹

Det totala antalet myndigheter som enligt petitionsbihanget besvarade cirkuläret uppgick till 2.036: 743 borgerliga och 1.293 kyrkliga. Svaret från Laholms stads kyrkoråd var det sist daterade svar (17 dec. 1880) som återfinns i bihanget. Alla svar anlände ej i tid till tryckningen. Dessutom uteslöts vissa svar, ”vilkas offentliggörande tydligen skulle strida mot avsändarnas önskningsar”.¹⁰

Hur många svar avgavs egentligen? Tvenne forskare, Lydia Svärd och Svante Nycander, har lämnat en preciserad uppgift på svarsantalet. Båda har ådagalagt vissa källkritiska brister. Lydia Svärd anger siffran 2.800 svar och hänvisar till petitionen och bihanget, där vi vet, att betydligt färre svar redovisas, i rea-

⁹ Ibidem, s. 595, 718. Det är okänt huruvida samtliga borgerliga stadskommuner mottagit cirkulärskrivelsen eller ej. Sannolikheten talar möjligen för att också samtliga borgerliga stadskommuner mottagit skrivelsen, men att de underlätit att svara p.g.a. adresseringen till kommunalnämnder och kyrkoråd. Hur än spridningen därav bland stadsfullmäktige och drätselkammare må ha varit, så förändras ej materialets tendens härav. I tabellerna 2 och 3 finns också möjligheter att jämföra totaluppgifterna med separata uppgifter för lands- och stadskommuner. Jfr kommentaren till tabell 2, s. 158.

¹⁰ Ibidem, s. III f, 743. *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . ., s. 351. Nykterhetsbladet aug. 1881.

liteten enbart 2.036. Sannolikt har i stället uppgiften 2.800 hämtats från Oscar Mannströms arbete "Bilder och blad ur svenska nykterhetsrörelsens historia", där denna siffra anges. Mannström var, när skriften utgavs (1912), sekreterare i Svenska Nykterhetssällskapet, som vid tidpunkten i fråga hette Svenska Sällskapet för Nykterhet och Folkuppfostran. Svante Nycander hämtar uppgiften om antalet inkomna svar från Sigfrid Wieselgren, som uppger "2.123 inom tre månader", varav 99 % av de inkomna svaren helt förkastade brännvinskommitténs förslag. Nycander anger siffran 2.123 utan Wieselgrens reservation. Därtill kommer, att uppgiften 99 % är felaktig. Både Svärd och Nycander har förlitat sig på ett partiskt och i någon mån också propagandistiskt källmaterial.

Låt oss lämna den tidigare forskningens uppgifter och i stället så förutsättningslöst som möjligt utifrån källmaterialet söka bestämma antalet avgivna svar. I pressen cirkulerade uppgifter om det antal svar som inkommit till direktionen. Den 3 december 1880 refererade Dagens Nyheter ett nykterhetsmöte, där C. O. Berg meddelat åhörarna, att 2.500 svar dittills kommit styrelsen tillhanda och att endast ett tjugotal av dessa ställt sig på brännvinskommitténs sida, medan de övriga förordat tillverkningsförbud eller åtminstone rusdrycksrestriktioner. Signaturen S-d W, dvs. Sigfrid Wieselgren, omtalade i en artikel i Göteborgs-Posten den 3 januari 1881 att "inmot 3.000 svar ingått". Andra tidningar införde denna uppgift med eller utan hänvisning till Wieselgren. Till dessa uppgifter, lämnade i stridens hetta, kan ej sättas någon större tillit. En välvillig räkning var i dylika situationer förståelig. Wieselgren anger i riksdagen vid ett betydligt senare tillfälle antalet inkomna svar till något mer än 2.300. Även i litteraturen förekommer skilda uppgifter om totalantalet inkomna svar. Sannolikt låg det slutliga svarsantalet ett eller annat hundratal över tvåtusent.¹¹

Hur stor andel av de myndigheter som svarade på enkäten ansåg, att åtminstone någon av de fem föreslagna lagändringarna skulle gagna "vårt folks sanna väl"? Svaret ges i tabellerna 4 och 5.

Mellan 4 och 5 % av kommunerna ansåg, att "vårt folks sanna väl" skulle främjas genom någon eller några av de debatterade ändringarna i brännvinslagstiftningen. Kyrkoförsamlingarna visade sig betydligt mer negativa till lag-

¹¹ DN 3/12 1880. GP 3/1 1881. GHT 8/1 1881 (B). ÖC 4/1 1881 (A). SDS 10/2 1881. Wäktaren 24/2 1881. Nykterhetsbladet jan., aug. 1881. Prot. AK 1882: III: 35, s. 9; 1885: IV: 59, s. 26. Svärd, L., Väckelserörelsens ..., s. 301. Mannström, O., Bilder och ..., s. 214. Nycander, S., Riksdagen och ..., s. 80. Jfr Nycander, S., Svenskarna och spriten (Sthlm 1967), s. 23. Wieselgren, S., Från striderna ..., s. 44. Ett visst svarsbortfall är möjligt, men det är osannolikt att manipulation förekom med enkätsvaren från SNS' sida. Ett upptäckt bedrägeri skulle ha äventyrat nykterhetsrörelsens fortsatta existens. Sällskapet hade dessutom självt, om manipulation förekommit, ökat risken för upptäckt genom att offentliggöra svaren i den omfattning som skedde. Jfr s. 172 f. Vid riksdagsbehandlingen sades inget därom och i regeringsförslaget 1885 hänvisades i första rummet till petitionen. Se s. 178 f.

Tabell 4. Inställningen bland kommunalmyndigheterna till brännvinskommitténs förslag i "SNS' tappning".

Stift	Andelen (%) mynd. klart pos. i ngn punkt		Andelen (%) mynd. klart pos. + modif. pos. i ngn punkt	
	Borgerl. kommun	Kyrkl. kommun	Borgerl. kommun	Kyrkl. kommun
Uppsala	7	4	8	5
Linköping	7	2	14	4
Skara	6	0	9	0
Strängnäs	4	0	8	2
Västerås	5	3	10	6
Växjö	9	3	12	2
Lund	17	4	25	7
Göteborg	5	1	7	3
Kalmar	—	—	—	—
Karlstad	15	7	18	7
Härnösand	10	5	12	6
Visby	—	—	—	—
Totalt	8	2	12	4
	4,4		6,7	

Källa: Svenska Nykterhetssällskapets ... petition, ...

Kommentar: Kategorin "modifierat positiva svar" inkluderar svar, i vilka det framhålls att alla eller någon av lagändringarna var oväsentliga och ej skulle påverka utvecklingen varken i ena eller andra riktningen. Den berör främst tillverkningsbestämmelserna (se mera härom nedan). Till kategorin "modifierat positiva svar" har dessutom förts 1. de svar i vilka ett generellt gillande framfördes (på alla punkter eller endast på någon punkt) men där detta gillande följs av ett önskemål om någon eller några modifieringar i förslagstexten och 2. de svar, där det omtalas, att man hellre ser punkten 4 genomförd än punkten 5. Som redan omtalats försattes de svarande i en egendomlig situation genom att frågorna gällde två förslag utan att detta nämdes i enkäten. Se s. 157, 163, 165, 174.

ändringarna, dvs. mer positiva till SNS' inställning, än de borgerliga kommunerna. Brännvinskommittén fick största stödet i Lunds och Karlstads stift. I två av svaren instämde man med alla fem lagändringarna, vilket onekligen ger ett egendomligt intryck, då de svarande därigenom samtidigt stödde ökad frihet och ökad bundenhet i försäljningen. I två svar bifölls punkterna 1—4, dvs. kommittémajoritetens förslag. En kommunalnämnd ville gå längre än kommittén och förordade husbehovsbränningens återinförande och som en följd härav försäljningens avskaffande. Alla dessa fem, närmare berörda svar avgavs av kommunalnämnder.¹²

Vilka av de fem föreslagna lagändringarna hade kommunalnämnder och kyrkoråd lättast respektive svårast att acceptera?

¹² Svenska ... petition ..., s. 84, 90, 169, 184, 228.

Tabell 5. Svarkategorien ”klart positiva svar”, fördelade på punkter.

Svarkategori	Antal svar per punkt					Totalt
	1	2	3	4	5	
Klart Kommunalnämnder pos. svar	19	19	28	36	10	112
Kyrkoråd	9	9	12	20	1	51

Källa: Svenska Nykterhetssällskapets ... petition, ...

Kommentar: De fem punkterna motsvarade och anknöt till de tidigare i olika sammanhang nämnda fem lagändringarna och cirkulärskrivelsens fem frågor. Punkt 1 rör brännvinsbränningsrätten till läkare, punkt 2 brännvinsbränning på vissa speciella boställen, punkt 3 nedsättning av minsta dagliga tillverkningsbeloppet, punkt 4 brännvinsförsäljningen som ett kommunalt åliggande och punkt 5 utvidgad möjlighet till försäljning av brännvin. Punkternas innehåll är ofullständigt återgivna. Presentationen här tjänar blott syftet som minnesstöd åt läsaren av tabellen. Utfallet för kategorierna ”modifierat positiva svar” och ”ej av vikt” var detsamma som för ”klart positiva svar”, varför någon redovisning i tabellform ej ansetts nödvändig. Det totala utfallet för ”modifierat positiva svar” blev som följer (kommunalnämndssiffran anges före kyrkorådsuppgiften): punkten 1—21, 11; 2—16, 8; 3—16, 8; 4—16, 12; 5—10, 5; totalt för punkterna 1—5 — 79, 44. Se kommentaren till tabell 4, s. 161.

De föreslagna lagändringarna i tillverkningslagen tillmättes uppenbarligen ej samma betydelse som förändringarna i försäljningslagen. Oombedda betecknade flera svarande myndigheter lagändringspunkterna som oväsentliga. I 28 svar förklarades punkten 1 oväsentlig, i 21 svar punkten 2, i 22 svar punkten 3, men enbart i 1 svar fälldes samma omdöme om punkterna 4 och 5, vilka gällde försäljningen av brännvin.

Även i fråga om punkternas väsentlighet eller oväsentlighet förelåg en skillnad mellan kommunalnämnder och kyrkoråd, såtillvida att de borgerliga myndigheterna i högre grad än de kyrkliga visade sig beredda att proklamera lagändringarnas betydelselöshet.

Medan skillnaderna mellan punkterna ett t.o.m. tre, vilka rör tillverkningen, är ganska obetydliga så föreligger en kraftigt accentuerad differens mellan punkterna fyra och fem. Kommittémajoritetens mer bundna försäljningssystem fick ett positivare mottagande än reservanternas friare försäljning. Tendensen var densamma för båda slagen av kommunala myndigheter.¹³

Lunds stift uppvisade den största välviljan gentemot de föreslagna ändringarna och brännvinskommitténs arbete. Det hör till bilden, att det var just inom Sveriges ledande brännvinsproducerande område — Lunds stift — som man i så liten utsträckning hörsammade SNS' vädjan om svar på cirkulärskrivelsen och som man därtill bemötte kommittéförslagen på detta relativt välvilliga sätt.

¹³ Inställningen på nykterhetshåll, se s. 142 ff, 151 ff.

Alla kommunalmyndigheter kände ej heller till att det var två förslag som redovisades i cirkuläret och således två förslag, de hade att ta ställning till. Punkt fem tycktes misshaga de flesta av de kommunalnämnder och kyrkoråd som närmare preciserat sin inställning till de olika punkterna.¹⁴ Mycket talar för att kommittémajoritetens förslag skulle ha fått ökat stöd bland kommunalmyndigheterna, om SNS i enkäten separat framlagt de båda kommittéförslagen. Denna uppfattning vinner ytterligare stöd vid en närmare granskning av den "svarsvägran" som förekom från myndigheternas sida under enkät rörelsen.

56 kyrkoråd och kommunalnämnder ansåg sig ej kunna uttala sig över brännvinskommitténs förslag, åtminstone inte i SNS' version. Punkt fyra berördes mest av denna "svarsvägran". Detta var en naturlig följd av en samverkan mellan den ganska positiva inställningen till något slags kommunalt inflytande över försäljningen och frågans vaga och något missvisande konstruktion i förening med försäljningslagens komplexa bestämmelser. Man ville tydligen inte riskera förhastade slutsatser i denna fråga.

Varför ansåg dessa kommunalmyndigheter, att de inte kunde uttala sig över de föreslagna lagändringarna? Mer än hälften (38) av dem anförde som skäl den bristande kännedomen om kommittébetänkandet eller motiven för betänkandet. I vissa svar framhölls, att man, innan man tog ställning till enskilda punkter, måste känna förslagen i dess helhet. I sex svar förklarade man sig ej författningens berättigad att uttala sig och därigenom "gå riksdagens prövning i förväg". Det poängterades vidare, att regering och riksdag var de organ som bäst var i stånd att avgöra dylika lagändringars ändamålsenlighet.¹⁵

Hur stark var samhörigheten mellan kyrkoråd och kommunalnämnder inom och över kommungränserna? Ett fullödigt mått på denna interkommunala och intrakommunala förbindelse är svårt, för att ej säga omöjligt, att erhålla. Genom att avgränsa problemet kan man ändå få en begränsad uppfattning om samhörigheten, i varje fall under enkät rörelsen. Med utgångspunkt från kategorierna "gemensamma svar" och "instämmanden", dvs. de myndigheter som svarat tillsammans med annan myndighet eller instämt med annan myndighets svar, kan samhörigheten partiellt bestämmas.

Det ligger nära till hands, att tankemässigt se alla de svarande myndigheterna parvis framför sig, eftersom underlaget för samhörighetsbestämningen är "gemensamma svar" och "instämmanden". Om vi inplacerar det föreliggande materialet i detta matematiska tankeexperiment, erhåller vi ett konkret mått på denna samhörighet: vart annat par av kommunala myndigheter är berörda av gemensamt svar eller instämmande, vart annat par är det inte.

¹⁴ Svenska . . . petition . . . , t.ex. s. 624, 636, 653 f, 702.

¹⁵ Ibidem, t.ex. s. 32, 192, 258, 291, 330 f, 353, 363, 613, 624, 679, 690, 702; 73, 114, 132, 297, 333, 447. Jfr *Mannström, O.*, Oscar Ekman . . . , s. 349 f. *Svärd, L.*, Väckelserörelsernas . . . , s. 302.

Man finner således en klart manifesterad samhörighet mellan de studerade kommunerna och detta trots att ”likalydande svar” och rent personella samband mellan myndigheterna ej medtagits i beräkningen. Den praktiska innebörden av detta blir — vilket bör särskilt framhållas — ett mått på samhörigheten som utgör ett slags minimiuppgift.¹⁶

Samhörigheten är starkast mellan församlingar inom samma pastorat och mellan kyrkoråd och kommunalnämnder inom samma kommun. Ofta var samma person, vanligen kyrkoherden, ordförande i ett pastorats samtliga kyrkoråd. Ibland var han också ordförande i kommunalnämnden på orten. Kyrkoherdens inflytande blev härigenom stort.¹⁷

Kärnan i den *argumentation* de myndigheter förde, som förkastade brännvinskommitténs förslag eller rättare sagt SNS’ version därav, gick vanligtvis ut på att betänkandet och speciellt reservanternas förslag skulle leda till ett ekonomiskt och moraliskt fördärv, som i sin tur skulle betunga fångvård och fattigvård. Utgifterna skulle därvid öka för stat och kommun, som härigenom skulle frestas till intensifierad brännvinsförsäljning. Någon ökad vinst skulle emellertid ej erhållas, framhöll man. I stället skulle utarmningen med accelererande fart fortskrida via förvärrat moraliskt och ekonomiskt fördärv. Kommuninkomsterna av försäljningen skulle endast bli illusoriska.¹⁸

Motsidan, dvs. de som var positiva till kommittéförslagen i den lydelse SNS givit dem, underströk bl.a. den förbättrade ordning och sedlighet ett ökat kommunalt inflytande över försäljningen skulle innebära (punkt 4) och anförde rättvisekravet som argument för att alla oberoende av yrkets art eller boställets läge skulle ha samma tillverkningsrättigheter (punkterna 1—2). Dessutom poängterades en friare tillverknings betydelse för jordbruk och boskapsskötsel samt för nationalekonomien i stort (punkterna 1—3).¹⁹

¹⁶ Det partiella sambandet kan beräknas enligt formeln $K_g = \frac{(X_g - 1) + X_1}{n}$; där X_g = antalet kommunala myndigheter per gemensamt svar, X_1 = antalet instämmande myndigheter, n = totala antalet svarande myndigheter (=2036). Subtraheringen av en myndighet från varje avlämnat gemensamt svar avser att göra de båda kategorierna ”gemensamma svar” och ”instämmanden” jämförbara. Koefficientens ”tak” blir 0.50, vilket skulle uppnås, om exempelvis alla myndigheter parvis inlämnade ”gemensamt svar” samtidigt som inga instämmanden mellan paren förekom. ”Taket” skulle sprängas om, förutom de i ovannämnda exempel givna förutsättningarna, något eller några gemensamma svar hade flera undertecknande myndigheter än två. Koefficientens värde blev 0.24. Värdet 0.25 skulle motsvara den i texten omskrivna situationen rörande ”vart annat par”.

¹⁷ Svenska . . . petition . . . , t.ex. s. 1 f, 6 f, 37, 39, 67 f, 186. Ett kommunalt organs möjlighet att påverka ett annat organs ställningstagande beror naturligtvis även på tidsrelationen mellan organens ställningstaganden.

¹⁸ Ibidem, t.ex. s. 77, 350 f, 357, 369, 375, 400, 428, 503, 522, 725. Underlaget är här en såväl kvantitativ som ”kvalitativ” innehållsanalys.

¹⁹ Ibidem, t.ex. s. 377, 431, 509, 624; 393, 476; 107, 477, 508, 528; 184. Ang. underlaget, se föreg. not.

Ytterligare argument och motargument rörande de fem punkterna förekom, men dessa skall ej närmare behandlas, då de på intet sätt berikar eller kompletterar den tidigare framställningen.

5

Resultatet av enkät rörelsen måste ur nykterhetsvännernas synvinkel ansetts mycket gott. Nykterhetsaktionens mest karakteristiska drag var tanken på att spela ut förtroendemännen på det kommunala planet mot förtroendemännen på rikspanet. Dess påtryckningseffekt på regering och riksdag måste med hänsyn till hur resultatet utföll ha blivit större än om den gamla namnsamlingsmetoden, utnyttjad bland gemene man eller enbart bland nykterhetsrörelsens folk, använts. De individer som besvarade enkäten tillhörde de ledande inom kommunen, hade rösträtt och på så sätt ett väsentligt inflytande över riksdagens sammanläggning.¹

Vad var det som åstadkom det förhållandevis *kraftiga gensvaret* på SNS' skrivelse? För att besvara denna fråga skall här undersökas vilket opinionstryck SNS under den aktuella tiden förmådde utöva inom och utom nykterhetsrörelsen.

Cirkulärets uppläggning betydde sannolikt en del för enkät rörelsens svarsresultat. De fem frågornas konstruktion och cirkulärskrivelsens ensidighet spelade säkerligen en roll i sammanhanget. Man får också hålla i minnet, att andelen myndigheter som ej besvarade enkäten var stor. Det är mycket möjligt, att större delen av de uteblivna svaren skall tolkas som instämmanden till kommitténs förslag. Det är lättare att tänka sig, att myndighetspersoner som var välvilligt stämnda till den pågående nykterhetsaktionen svarade än att fientligt inställda gjorde det. Om det förda resonemanget skulle ha fog för sig i realiteten, förtas något av massiviteten i aktionen, men enkätens effekt på beslutsfattarna påverkas ej egentligen av sådana spekulationer. Påtryckningseffekten bestäms självklart av det föreliggande resultatet, och funderingar kring de uteblivna svarens värderingsbild får härigenom ett i högsta grad sekundärt intresse.

Bland ting som i övrigt kan ha påverkat den starka svarsbenägenheten kan nämnas den auktoritet som var knuten till de båda undertecknarna av cirkulärskrivelsen, f.d. ecklesiastikministern och dåvarande universitetskanslern, greve Henning Hamilton och Carl Oscar Berg, prominent nykterhetstalare och Nykterhetssällskapets verkställande direktör. Greve Hamiltons namn hade fortfarande en god klang bland "Sveriges kyrkorådsordförande", något som framgår av en-

¹ SF 1862: 13, §§ 8, 40. SF 1862: 15, §§ 4, 23, 24. Jfr Hagman, K., Sveriges . . . Larsson, T., Reformen i brännvinslagstiftningen 1853—1854. 2 (Sthlm 1947), s. 61. Johansson, H., Den svenska . . ., s. 119. Svenska folkrörelser. I (Sthlm 1936), s. 20 f. Mannström, O., Oscar Ekman . . ., s. 349. Nycander, S., Riksdagen och . . ., s. 78 ff.

kätsvaren.² SNS', främst konsul Ekmans och Wieselgrens, kraftiga aktivering av nykterhetsrörelsen måste också den, i förening med det sannolikt goda anseende nykterhetssträvandena hade, vilket tog sig uttryck bl.a. i Oscar II:s svarstelegram till Jönköpingsmötet och i det statsanslag på 2.000 kronor som Sällskapet erhållit, tillmätas avgörande betydelse för resultatutfallet.³

Jönköpingsmötet hade lagt grunden till en omfattande nykterhetsaktion. Den på papperet så massiva insatsen fick under år 1880 sin direkta motsvarighet i praktiken. Nykterhetssällskapets intensifierade verksamhet 1880—1881 framgår klart av Sällskapets kassaställning (inkomster och utgifter) för perioden 1878—85.⁴ Verksamheten finansierades under denna period främst genom statsanslag och genom bidrag från konsul Oscar Ekman.

Det hör till bilden, att SNS i samband med eller alldeles innan petitionsrörelsen ordentligt stärkt sina positioner inom nykterhetsrörelsen. Många nykterhetsföreningar bildades och många anslöt sig till sällskapet. Vid en granskning av föreningsbildningen inom nykterhetsrörelsen i Sverige under 1870-talet frapperas man av den kraftigt ökade nybildningen under detta årtiondes senare hälft, speciellt under åren 1877 och 1878.⁵

År 1881 fanns betydligt flera än 300 nykterhetsföreningar i Sverige, varav 107 var anslutna till SNS.⁶ Ej mindre än 50 stycken av dessa 107 anslöt sig till Sällskapet under år 1880. Procentandelen var särskilt hög i Stockholms stad och län, Örebro län och Gotlands län, och den var särskilt låg i Uppsala län, Västmanlands län och Stora Kopparbergs län. Norrlandslänens andel SNS-anslutna nykterhetsföreningar uppgick endast till hälften av genomsnittet för hela Sverige. Det förefaller som om närheten till Stockholm, där Svenska Nykterhetssällskapets direktion var stationerad, skulle ha haft en viss betydelse härvidlag.⁷

Det är helt klart, att Nykterhetssällskapet uppmuntrade såväl nybildning av nykterhetsföreningar som föreningsanslutning till Sällskapet. Gratisdistribution av nykterhetsskrifter till SNS-anslutna föreningar var ett led i denna strävan, liksom

² Svenska ... petition ..., s. 298, 557; 8 f, 113, 435, 620, 635. *Mannström, O.*, Oscar Ekman ..., s. 350.

³ Se ovan s. 143 ff. Förhandlingarna vid ..., s. 10 f, 35, 65 ff. Svenska Nykterhetssällskapets Kassa Räkning för Åren 1878—1888. (Svenska Sällskapet för Nykterhet och Folkuppfostran arkiv [SNS' arkiv], Riksarkivet.) Nykterhetsbladet april 1881 (SNS' årsberättelse). DN 28/9 1880.

⁴ Svenska Nykterhetssällskapets Kassa Räkning för Åren 1878—1888. ... Jfr *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och ..., s. 18 ff.

⁵ Detaljbehandling av nykterhetsföreningarna i *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och ..., s. 7 ff. Uppgifter om nybildningen av nykterhetsföreningar, se Nykterhetsbladet okt., nov. och dec. 1881.

⁶ Sifferuppgiften för de SNS-anslutna är tillförlitligare än totaluppgiften (337), eftersom det var i Nykterhetssällskapets eget organ, som uppgifterna publicerades. Nykterhetsbladet okt., nov. och dec. 1881. Jfr *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och ...

⁷ Förhandlingarna vid allmänna svenska nykterhetsmötet ..., s. 71 f. *Lagergren, C. G.*, Från strids- och arbetsfältet (Minneapolis 1927), s. 205. Nykterhetsbladet april, maj 1881.

även den reseombudsverksamhet som bedrevs i Sällskapets regi. Därtill sökte man stimulera till ökad samverkan på distriktsnivå mellan de lokala föreningarna. Distriktsmöten förordades från centralt håll, och Sällskapet lovade i sådana sammanhang att bistå med nykterhetstalare.⁸

Under år 1880 utförde SNS' en kraftfull insats för att aktivera redan befintliga nykterhetsföreningar. Många nykterhetsföreningar var då redan anslutna till SNS. Nybildningsverksamheten, som kulminerat 1877—78, var något mindre 1880. Minst elva nya föreningar grundades dock detta år, däribland Hjorteds som en direkt följd av septemberenkäten. Sällskapets nykterhetsaktion inbegrep junienkäten till alla kända nykterhetsföreningar, distributionen bland föreningarna av Wieselgrens oppositionsskrift och inbjudan till nykterhetsmöte i Jönköping. Målsättningen var en enad nykterhetsrörelse, som skulle kunna stärka verksamheten och därmed göra opinionsbildningen effektivare.⁹ Den kraftfulla insatsen för att nybilda föreningar och ansluta föreningar till SNS utgjorde en väsentlig förutsättning för effektiviteten.

Nykterhetssällskapet hade på ett imponerande sätt lyckats stärka sina positioner inom nykterhetsrörelsen. En mäktig och mångförgrenad apparat för opinionsbildningen hade satts i rörelse. Opinionsen påverkades, förutom av Jönköpingsmötet och publiciteten kring detta samt av nybildningen och SNS-anslutningen av nykterhetsföreningar, bl.a. av distributionen av nykterhetsskrifter, framförallt "Förhandlingarna" vid Jönköpingsmötet och Wieselgrens arbete "Om svenska brännvinslagstiftningen 1855—1877", dvs. oppositionsskriften. I båda dessa skrifter angreps brännvinskommitténs förslag. SNS bekostade sådana nykterhetsskrifter, som spreds i större utsträckning 1880 än tidigare. Till detta kommer, att Sällskapet under året anställde den kände nykterhetstalaren N. J. Björkman, som tillsammans med Sällskapets verkställande direktör C. O. Berg svarade för större delen av SNS' föredragsverksamhet, även denna i ett klart opinionsbildande syfte. Flera av Bergs föredrag lämnades till trycket och utgavs av Sällskapet.

Konsul Ekman understödde ekonomiskt den av SNS ledda skriftspridningsverksamheten, bl.a. genom att inköpa och till Sällskapet skänka trettiotusen exemplar av tidningen *Arbetarens Vän* och de återstående tvåhundra exemplaren av Wieselgrens oppositionsskrift. Aktionens mäktighet visas bl.a. av att Sällskapet under år 1880 sammanlagt erhöll mer än sjuttiotusen nykterhetsskrifter av varierande slag och att under året över sextiotusen skrifter gratisdistribuerades. Skrifterna motsvarade ett bruttopris på sextusen kronor i dåtida kurs. Det var ej enbart under åren 1880—81 utan under hela perioden 1880—84, som

⁸ Prot. SNS' styr. 11/12 1880, 13/5 1881. Svenska Nykterhetssällskapets Kassa Räkning för Åren 1878—1888. (SNS' arkiv.)

⁹ *Arbetarens Vän* febr., aug. 1880. Nykterhetsbladet maj 1881. Förhandlingarna vid ..., s. 82 f. *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och ..., s. 7 ff.

tryckning och distribution av nykterhetsskrifter tog en mycket stor del av Nykterhetssällskapets verksamhet i anspråk. Gratisdistributionen spelade en betydelsefull roll i Sällskapets strävanden att söka SNS-ansluta allt flera nykterhetsföreningar. Distributionen av gratisexemplaren skedde vanligen på så sätt att Sällskapet fördelade dem bland nykterhetsföreningarna, som i sin tur spred dem bland befolkningen.¹⁰ Föreningarna var följaktligen mycket väsentliga kanaler för opinionsbildningen.

6

När man lägger opinionsaspekten på enkät rörelsen blir det nödvändigt att också beröra *tidningspressen*, som här på intet vis behandlas med anspråk på fullständighet.

Finner man i pressen något stöd för enkät rörelsen? Svaret blir nej, om man ser till de undersökta dagstidningarna, som varken stödde eller kommenterade den pågående enkätverksamheten och den därmed sammanhängande brännvinskommitténs arbete. Detta är så mycket egendomligare som urvalet av dagstidningar tillgått så att tidningar med kontakter i den pågående nykterhetsaktionen utvaldes.¹

Till skillnad från dagspressen engagerade sig månadstidningen Arbetarens Vän och veckotidningen Väktaren aktivt i enkät rörelsen. Båda tidningarna stödde nykterhetsaktionen 1880—81.² Stödet åt enkät rörelsen har sina naturliga orsaker.

Den allmänt konservativa och rojalistiska Arbetarens Vän hade åren 1880—81 två redaktörer, varav den ene var SNS' verkställande direktör C. O. Berg. Därtill kommer att SNS' styrelse i enlighet med Jönköpingsmötets önskemål träffade en uppgörelse med ägarna till Arbetarnas Vän, en uppgörelse som innebar, att tidningen fr.o.m. oktober- t.o.m. decembernumret 1880 erhöll ett supplement, "Bihang till Arbetarens Vän", vilket under år 1881 hade tillägget "Nykterhetsbladet". För detta "Bihang", som blev Nykterhetssällskapets officiella organ, åtog sig Wieselgren redaktörssysslan, och han framträder bl.a. genom denna sin position allt tydligare som den halvabsolutistiska rörelsens ideologiske ledare.

Arbetarens Vän hade före oktober 1880 kraftigt bekämpat kommittéförslagen

¹⁰ Andersson, B., Nykterhetssträvande och . . ., s. 14 ff. Nykterhetsbladet april 1881 (SNS' årsberättelse). Arbetarens Vän sept. 1879, febr. 1880. Mannström, O., Oskar Ekman . . ., s. 346, 352. Nordén, N., Svensk nykterhetsbibliografi 1878—1905 (Sthlm 1916), s. 485, 504. Sifferuppgifterna är approximativa. 1879 distribuerades omkring 8.000 exemplar. Distributionsförfarandet, se Nykterhetsbladet maj 1881. Prot. SNS' styr. 19/11, 14/12 1880; 17/3, 14/4 1881; 17/2, 14/4, 24/5, 27/10, 24/11 1882; 5/6 1883; 26/2, 21/3 1884; 17/6 1885. Svenska Nykterhetssällskapets Kassa Räkning för Åren 1878—1888. (SNS' arkiv, Riksarkivet.) Prot. SNS' styr. 23/5, 5/6 1883; 6/2, 26/2, 21/3, 16/5 1884. (SNS' arkiv, Riksarkivet.)

¹ Se bilaga, s. 186 f.

² Bilaga, s. 186 f.

och det s.k. brännvinsintresset och pläderat för enighet i syfte att ”utöva ett större inflytande på allmänhetens och de styrandes meningar”. Huvudtidningen saknade efter omläggningen nästan helt nykterhetsmaterial, vilket i stället koncentrerades till bihanget, där således nykterhetspropagandan därefter fanns.³

Även den andra tidningen, *Wäktaren*, tidning för stat och kyrka, hade nära kontakter med Nykterhetssällskapet. Pastor B. Wadström hade 1878 ersatt friherre Fr. Ph. Hierta som redaktör för den konservativa tidningen. Den nye redaktören var en av initiativtagarna till Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, medan den tidigare redaktören var styrelseledamot i SNS. Bland tidningens medarbetare återfinns också C. O. Berg, som under signaturen ”C.O.B.” författat det nykterhetsuppprop som tidningen infört i september 1880. Därjämte kunde tidningen i början av november, genom sina goda kontakter med SNS, publicera ett preliminärt delresultat av de kommunala myndigheternas svar på enkäten. I mitten av januari framförde tidningen i anslutning till SNS-aktionen den förhoppningen, att riksdagen skulle ”fatta sådana beslut i brännvinsfrågan, som lända till vårt folks upprättelse och ej till dess fördärv”.⁴

Dagspressen förefaller således ej att ha spelat någon direkt opinionsbildande roll i samband med enkät rörelsen. Opinionsbildningen skedde med andra medel än dagspressen. En målinriktad skriftspridning, en välplanerad manifestation av enighet och kraft vid Jönköpingsmötet samt nykterhetsagenternas arbete hade den avgjort största betydelsen för åsiktspräglningen. Man får dock hålla i minnet, att den mer officiösa nykterhetspressen tillmätte actionen en större angelägenhet än vad dagspressen i övrigt gjorde och därigenom engagerade sig på ett helt annat sätt i själva enkätverksamheten.

De undersökta tidningarna kan dock sägas *indirekt* ha främjat nykterhetens strävanden, bl.a. genom att de innehöll en mängd allmänt nykterhetsmoraliserande artiklar och notiser. Främst gällde detta *Arbetarens Vän*, men också den undersökta pressen i övrigt införde i viss utsträckning sådant nykterhetsmaterial, som klart dominerade även innehållet i den nykterhetslitteratur SNS utspred.⁵

³ Förhandlingarna vid . . . , s. 59. *Arbetarens Vän* april, sept. 1880. *Arbetarens Vän*, Bihang okt., dec. 1880. *Nykterhetsbladet* jan., aug. 1881. *Mannström, O.*, Oscar . . . , s. 352 f. Prot. SNS' styr. 19/11 1880. (SNS' arkiv, Riksarkivet.) Wieselgren och frågan om redaktörsarvodet. *Andersson, B.*, *Nykterhetssträvande och . . .*, s. 71 f. Hela arvodesaffären ger intryck av att Wieselgren i efterhand sökt skyla ett ekonomiskt vinstintresse och få de ideella motiven bakom acceptandet av redaktörsskapet att framstå tydligare.

⁴ *Lundstedt, B.*, *Sveriges periodiska litteratur II* (Sthlm 1896), s. 104. *Bonniers lexikon*. *Wäktaren* 30/9, 4/11 1880; 13/1 1881. *Arbetarens Vän* jan. 1880. *Wieselgren, S.*, *Från striderna . . .*, s. 44. SNS' styrelseledamot O. von Feilitzen och nykterhetstalaren, pastor D. A. Ärnström var medarbetare i *Wäktaren*, men när under tidningens 35-åriga tillvaro detta har skett är ej känt. *Konsul Bergs nykterhetsuppprop — ”En berättigad skattevägran”* — hade tidigare publicerats i *Arbetarens Vän*.

⁵ Se t.ex. GHT 7/9, 28/12 1880; 25/1 1881. DN 16/10, 18/10, 20/10, 6/11, 9/11 1880. *Wäktaren* 9/9, 16/9, 30/9, 7/10, 30/12 1880. Jfr SDS 29/1 1881. ÖC 28/8 1880. Dessutom fanns korta pressmeddelanden om olika nykterhetsföreningars interna verksamhet.

Publiceringen av allmänt nykterhetsmaterial av detta slag fäste naturligtvis allmänhetens blickar på rusdrycksproblemet och nykterhetsrörelsens arbete och kunde därigenom tänkas skapa en nykterhetsvänlig grogrund, som skulle kunna utnyttjas vid nykterhetsaktioner av olika slag. Ett dylikt nykterhetsstoff hade otvivelaktigt en allmänt positiv nykterhetseffekt, framförallt av betydelse på något längre sikt. C. O. Bergs moraltalet, tryckta och distribuerade av SNS, syftade även de till att skapa en allmänt välvillig inställning till nykterhetssträvandena. Talen kom således i viss mån att utgöra ett led i individualhjälpen.⁶ Distributionen i SNS' regi av Wieselgrens oppositionsskrift och "Förhandlingarna" vid Jönköpingsmötet avsåg däremot att påverka vissa organisationer och myndigheter i speciella lagfrågor. Här rörde det sig följaktligen om direkt påverkan.

Kan man utav tidningsundersökningen också få frågan om pressens återspeglings av opinioner belyst? Denna åsiktsreflektering är i realiteten samma sak som pressens opinionsbildande betydelse men med omvänt förtecken. Om tidningspressen har förmågan att i något avseende skapa opinion så kan denna opinion möjligen också avläsas i pressen. Somliga forskare har haft en stark tro på pressens återspeglings av reella opinioner i samhället, medan andra ställt sig mer skeptiska till möjligheten att använda tidningar som åsiktsmätare överhuvudtaget.⁷ Det aktuella fallet ger skeptikerna visst stöd för sin uppfattning. Dagspressen visar sig här vara en dålig mätare, i varje fall av mera på djupet gående opinioner.

7

Nykterhet och religiositet var två med varandra nära förbundna företeelser. Det (stats)kyrkliga inslaget i nykterhetsaktionen t.ex. vid Jönköpingsmötet har redan påpekats. Därtill kommer, att kyrkoråden visade sig nykterhetsvänligare än kommunalnämnderna under enkät-rörelsen. Dessa förhållanden har påkallat uppmärksamhet. Det har blivit väsentligt att utrona *statskyrkans* allmänna inställning till nykterhetsarbete under perioden 1873—1883.

Åren 1868, 1873, 1878 och 1883, dvs. vart femte år, samlades självskrivna och valda ombud till allmänt kyrkomöte. Vid vart och ett av dessa möten fanns bland deltagarna några nykterhetsvänner i framskjuten ställning, exempelvis greve Hamilton (1868—1878), C. O. Berg (1883), friherre F. P. Hierta och vice härads-hövding Th. H. Odenrants (1868—1883).¹

⁶ Andersson, B., Nykterhetssträvande och . . . , s. 14 ff.

⁷ Waller, S., Historisk opinionsmätning och tidningsforskning. Några reflektioner kring metodfrågor (Historisk Tidskrift 1961), s. 282 ff. Bilaga, s. 186 f. Bland de få svenska forskare som ägnat problemet uppmärksamhet kan nämnas Åke Holmberg och Gunnar Wallin. Holmberg, A., Skandinavismen i Sverige vid 1800-talets mitt (Gbg 1946), s. 46 ff. Wallin, G., Valrörelser och valresultat. Andrakammarvalen i Sverige 1866—1884 (Sthlm 1961), s. 340 ff. I övrigt, se S. Waller i Historisk Tidskrift 1960 och dens. i Studier i historisk metod III, Oslo 1968.

¹ Prot. Allmänna Kyrkomötets (AKm) 1868, s. 2; 1873, s. 6 f; 1878, s. 6; 1883, s. 3 f.

Odenocrants, Sigfrid Wieselgrens svärfar sedan 1872, framlade inför kyrkomötena 1873 och 1878 två i stora stycken identiska motioner ”angående åtgärder för dryckenskapslastens hämmande”, i vilka han sade sig önska, att kyrkomötet i sin sammanfattning över kyrkomötesbesluten, vilken skulle sändas till domkapitlen och sedan vidare till församlingarna, skulle ”uttala sin övertygelse om angelägenheten därav att vederbörande stiftstyrelser, församlingslärare, kyrkoråd och skolråd samt enskilda församlingsmedlemmar åt det ifrågavarande onda egna särskild uppmärksamhet och kraftiga bemödanden till dess hämmande”.

År 1873 ställde sig både utskottet och mötet helt avvisande till Odenocrants' förslag. Därmed hade man i praktiken förkastat tanken på en centralt dirigerad nykterhetspåtryckning på stift och församlingar.²

Detta förhållande framgick också av att utskottet avvisade motionen 1878. Det fanns ej stadgat på något ställe, varken i kyrkomötesförordningen eller arbetsordningen, att kyrkomötet ”skulle äga anledning eller ens befogenhet att till offentliga myndigheter eller enskilda församlingsmedlemmar avlåta påminnelser, eller uttalanden av sina åsikter . . .”. Hur de kyrkliga myndigheterna skulle förhålla sig i sedlighetsfrågor, inklusive nykterhetsfrågor, hade redan beslutats, påpekade utskottet vidare. Utskottet var ej enigt. Av utskottets sex ledamöter avlät hälften en reservation, som i vissa stycken överensstämde med Odenocrants' motion, dock ej i fråga om att kyrkomötet skulle öva påtryckning på församlingarna. Reservanterna framhöll, i likhet med Odenocrants, att skrivelse borde avlåtas till Kungl. Maj:t med begäran om kraftfullare åtgärder mot rusdrycksmissbruket.

Under kyrkomötesdebatten betonade Odenocrants betydelsen av ett mötesbeslut om en skrivelse till Konungen. Ett sådant uttalande trodde han ”skulle utöva en ganska kraftig verkan på alla dem, vilka få del av dess beslut”. Biskop A. E. Beckman i Skara instämde med Odenocrants beträffande det lämpliga med påtryckningar på församlingar och på enskilda. Mötet antog slutligen greve Hamiltons förslag, vilket trots att det anknöt till utskottsbetänkandet, gjorde detta i sådana ordalag, att det uttryckte deltagande för nykterhets-saken. Nykterhetsfrågans betydelse skulle erkännas.³ Hamiltons förslag kan tänkas ha varit taktiskt betingat, eftersom Odenocrants' motion av debatten att döma skulle ha haft små förutsättningar att samla majoritet. Förslaget syfte var i så fall att hindra, att den viktiga väg för påtryckning på församlingarna, som kyrkomötesbesluten onekligen innebar, helt stängdes för nykterhetspropaganda. Kyrkomötesbesluten skulle enligt arbetsordningen (§ 28) komma domkapitlen och församlingarna till handa.⁴

² Prot. AKm 1873, Bihang, motion 19; betänkande 7, tillfälligt utskott. Prot. AKm 1873, s. 253, 517 ff. Biografiska uppgifter om Wieselgren av släkting till honom.

³ Prot. AKm 1878, Bihang, motion 30; betänkande 5, tillfälligt utskott. Prot. AKm 1878, s. 168, 258 ff.

⁴ Prot. AKm 1873, Bihang, motion 19; betänkande 16, tillfälligt utskott.

Mötets deklarerade positiva inställning till nykterhetsarbetet har förmodligen inverkat på kyrkoråden eller åtminstone påverkat kyrkorådsordförandena, kyrkoherdarna, som hade en mycket stark ställning. Kyrkoherden var själv ordförande i kyrkostämma och kyrkoråd, om han ej förordnade annan prästerlig person för posten, och han var vanligen närvarande vid kommunalnämndens sammanträden p.g.a. sin lokalkännedom och p.g.a. att han var "kyrkoböckernas handhavare". Han kunde även vara ordförande i kommunalnämnden. Flera av lagbestämmelserna i kyrkostämmoförordningen gav dessutom kyrkoherden stor handlingsfrihet.⁵

Påverkan på de kommunala myndigheterna kan ha förekommit från högre kyrkliga myndigheters och myndighetspersoners sida. Vi erinrar oss biskop Beckmans i Skara uttalade gillande för en nykterhetsaktion i kyrkomötets regi, och vi kan som ett tankeexperiment sammankoppla detta med det ur nykterhetssynpunkt förnämliga enkätresultat som uppnåddes i Skara stift.⁶

Kyrkomötets uppvisade, välvilligare attityd gentemot nykterhetsarbetet i allmänhet, den förre ecklesiastikministern Hamiltons goda anseende bland kyrkorådsordförandena, den kyrkliga tidningen *Wäktarens* nykterhetsvänliga hållning, distributionen av den Wieselgrenska oppositionsskriften bland domkapitel och präster i riket och den starka kommunala samhörigheten mellan församlingar inom samma pastorat samt kyrkoherdarnas vidsträckta befogenheter förklarar den kraftiga resultatdifferensen mellan kommunalnämnder och kyrkoråd. Man får i det här sammanhanget också uppmärksamma, att kyrkligheten överhuvudtaget var väl företrädd inom SNS' styrelse och att församlingsprästen ofta var ordförande i den lokala nykterhetsföreningen.⁷ De lokala föreningarna fick som bekant redan i juni 1880 ta del av en enkät rörande kommittéförelägen.

8

Svenska Nykterhetsällskapet beslöt den 18 november 1880 på ett styrelsesammanträde, som hölls i Svenska Akademiens samlingssal, att mer direkt utnyttja enkätframgången i den fortsatta nykterhetsagitationen. Genom beslutet avsåg man inom styrelsen att förelägga konungen en petition, som tillsammans med de inkomna svaren på cirkulärskrivelsen skulle tryckas och utges i bokform. Resultatet blev en diger volym, som i enlighet med Jönköpingsmötets uttalade

⁵ SF 1862: 15, §§ 8, 15, 17, 20, 23, 27, 31. SF 1862: 13, §§ 43—44. *Hagman, K.*, *Sveriges . . .*, s. 114. Jfr Underdånigt betänkande och förslag till förordning om kommunalstyrelse på landet 1859 (Sthlm 1859), s. XXI. Svenska . . . petition . . ., t.ex. s. 6 f, 603, 612. Se s. 164.

⁶ Se ovan s. 158 ff, särskilt s. 158 och tabell 4, s. 161.

⁷ Det traditionellt starka sambandet mellan nykterhet och kyrklighet, se ovan s. 148, 152 ff, 170 ff. *Andersson, B.*, *Nykterhetssträvande och . . .*, s. 13. *Nykterhetsbladet* okt., nov. och dec. 1881.

önskan delgavs regering, riksdag och allmänhet. Sigfrid Wieselgren författade petitionen, C. O. Berg ombesörjde tryckningen och Oscar Ekman bestred kostnaderna. Tryckningen får ses som en följd av nykterhetsrörelsens något överraskande framgång i enkät-rörelsen och ej som ett led i en förutbestämd aktion.

Skriften överlämnades till landets stifts- och länsstyrelser, till kommunal myndighet i socken, från vilken svar på enkäten erhållits, till riksdagens ledamöter i samband med brännvinslagstiftningens aktualisering på riksdagen 1882, till Riksarkivet och offentliga bibliotek, ”deribland till Elementar-Läroverken, äfvensom till Nykterhetsföreningar, hvilka anslutit sig till Sällskapet; samt möjligen och i mån af tillgång till Folkskolor, företrädesvis i städerna”. Nykterhetsvänner som ”verksamtagit” i Jönköpingsmötet erhöll också exemplar av boken. Därtill kommer att 400—600 exemplar skänktes till Godtemplarorden och att ca 1.200 exemplar avsattes för försäljning genom bokhandeln. Distributionen av boken sträckte sig över en period uppgående till nära nog två år. Det ur nykterhets-synpunkt solidare gensvaret på enkäten från kyrkligt håll än från borgerligt resulterade i ett styrelsebeslut inom SNS, som gick ut på att skriften vid distribution till kommunala myndigheter skulle adresseras till ”församlingarnas kyrkoråd, och endast i det fall till kom.-nämnd, att svar från någon viss församlings kyrkoråd uteblifvit under det samma församlings kom.-nämnd sådant afgifvit”.¹

Hela den femton ledamöter starka SNS-direktionen undertecknade petitionen. De som ej deltagit i sammanträdet den 18 november undertecknade den i efterhand.²

SNS' styrelse uppvaltade kungen den 8 februari, och vice ordföranden Ekman överlämnade petitionen. Kungen tog öppet avstånd från brännvinskommitténs förslag och förklarade sig villig att göra vad på honom ankom för att de ej skulle hänskjutas till riksdagen för behandling och avgörande. De föreslagna lagändringarna i tillverkningslagen ansåg han dock vara av mindre praktisk betydelse. Hans egna memoarer bekräftar denna negativa inställning till kommittébetänkandet, åtminstone till reservanternas förslag, vilket ansågs kraftigt angripa ”grunderna från 1855”. Kungens uttalande, som refererades i pressen, innebar en påtryckning på regering och riksdag, då statschefen hade en central ställning i det dåtida politiska spelet.³

¹ Prot. SNS' styr. 19/11 1880; 17/3, 14/4 1881; 17/2, 14/4, 24/5, 27/10 1882. (SNS' arkiv, Riksarkivet.) *Mannström, O.*, Oscar ..., s. 351 ff. Förhandlingarna vid ..., s. 59. Svenska ... petition ..., s. III f. Jfr *Wieselgren, S.*, Från striderna ..., s. 48. Prot. AK 1882: III: 35, s. 9.

² Svenska ... petition ..., s. VIII.

³ *Oscar II*, Mina memoarer I (Sthlm 1961), s. 60. *Wieselgren, S.*, Från striderna ..., s. 44 f. Jfr s. 145 ff. GHT 10/2, 17/2 1881. DN 9/2, 16/2 1881. Wäktaren 24/2 1881. Nykterhetsbladet febr. 1881. Jfr SDS 10/2 1881. ÖC 17/2 1881. Se ovan s. 149 f om tillverkningsbestämmelsernas moraliska betydelse. *Reuterskiöld, C. A.*, Sveriges grundlagar I (Uppsala 1924), s. 7 f, 18 f. Jfr SF 1845: 23. *Herlitz, N.*, Grunddragen av det svenska statsskickets historia (Sthlm 1957), s. 256 f. *Heckscher, G.*, Konung och statsråd i 1809 års författning (Uppsala 1933), s. 283.

Kungen sympatiserade med SNS' strävanden redan innan enkät rörelsen påbörjades. Hans far, Oscar I, hade varit hedersledamot inom SNS, och själv stod han på förtrolig fot med några av Nykterhetssällskapets förgrundsgestalter 1880—81, främst Sigfrid Wieselgren och Henning Hamilton.⁴

Avsikten med petitionen var primärt ej att påverka kungen utan att genom ett kungligt uttalande i samband med petitionens överlämnande lägga ökad tyngd bakom den fortsatta nykterhetsaktionen, som främst var ämnad att påverka regeringen och riksdagen. Skärpan i kungens uttalande skulle naturligt nog influeras av enkätresultatet, som om det visade sig massivt nykterhetsvänligt sannolikt skulle förhindra kommittébetänkandets genomförande. Ett resultat som gått nykterhetsvännerna emot skulle rimligen förstöra de segerchanser som SNS, redan innan enkät rörelsen igångsattes, faktiskt hade gentemot kommittéförslagen. Risken för ett "dåligt" resultat uppvägdes tydligen av tron på ett "gott" resultat och behovet av en kraftfull opinionsyttring i kampen mot en mäktig fiende.⁵ Wieselgren hade i någon mån garanterat ett "gott" resultat genom enkät skrivelsens utformning, inbegripet frågornas konstruktion.

Taktiken utgjorde ett betydande inslag i nykterhetsarbetet under enkät- och petitionsrörelsen. I cirkulärskrivelsen omtalades ej att de fem frågorna hänförde sig till två vitt skilda förslag, något som först nämndes senare och då i petitionen till kungen.⁶ Det kan vara befogat att fråga sig om man från SNS' sida vid enkäten sökte få punkten fem att fälla hela lagändringskomplexet, eftersom reservanternas förslag om friare försäljning på ett tidigt stadium kunde förväntas få svårare att göra sig gällande än kommittémajoritetens. Till bilden hör att Wieselgren, som författat både cirkulärskrivelsen och petitionen, utifrån enkätresultatet drog den taktiska slutsatsen, att de kommunala förtroendemännen förkastat båda förslagen — en slutsats som är orimlig med hänsyn till att man överhuvudtaget aldrig i cirkulärskrivelsen omtalat att två förslag existerade. Självfallet var det Wieselgrenska schackdraget avsett att stärka nykterhetsaktionen i samband med petitionens överlämnande. I samma syfte och vid samma tillfälle deklarerade Wieselgren, att de kommunala förtroendemännens inställning sammanföll med den uppfattning svenska folket företrädde. I sin taktiska och intresseegoistiska iver kom dock Wieselgrens utsagor vid ett tillfälle att ta sig klart paradoxala uttryck. Hans deklaration att förtroendemännens uppfatt-

⁴ Politiska anteckningar från riksdagarna 1880—1885. (Wieselgrens samling, Kungl. Biblioteket.) Brev från Wieselgren till Oscar II 12/7 1884, 21/6 1885. (Oscar II:s arkiv, Bernadotteska arkivet.) Arbetarens Vän sept. 1878, sept. 1879. Förhandlingarna vid . . . , s. 65. Jfr SDS 28/1 1881. Petitionsrörelsen gällde också de grunder för brännvinslagstiftningen som den nuvarande kungens far sanktionerat. Svenska . . . petition . . . , s. VII f.

⁵ *Mannström, O.*, Oscar . . . , s. 349. Förhandlingarna vid . . . , t.ex. s. 61 f, 70. Se ovan s. 145 ff.

⁶ Svenska . . . petition . . . , s. VI f.

ning motsvarade det svenska folkets motsägar han själv i ett senare sammanhang, där det heter, att kyrkorådsåsikterna ej sammanföll med hela församlingens.⁷ Argumentens oförenlighet hade sin förklaring i att de anpassats till olika auditorier i olika situationer: i det förra fallet till de styrande i samhället i syfte att framhålla vilken enastående opinionsyttring enkätsvaren utgjorde och i det senare fallet till allmänheten i stort för att, sedan petitionsrörelsen väl var avslutad, bortförklara ett utlåtande som gått Sällskapet emot.⁸

Brännvinsfrågans fortsatta behandling (1880—1885)

9

På föråret 1880, innan nykterhetsfrågan aktualiserats inför offentligheten genom Sigfrid Wieselgrens oppositionsskrift mot brännvinskommitténs förslag, hade splittringen dominerat inom nykterhetsrörelsen och ovetenskapen om förslagens egentliga innebörd varit förhärskande bland allmänheten. Vid årets slut hade nykterhetsrörelsen, i varje fall tillfälligt, enats och allmänheten engagerat sig i frågan.

Wieselgren anförde, då resultatet av enkätverksamheten blivit känt, att ”domen i målet” därmed väl måste anses fastslagen, ty ”vad tiotusental av våra kommuners förtroendemän utan minsta yttre påtryckning lugnt och bestämt förklarar sig anse för vårt folks väl förödande, det torde svärigen därefter av vare sig regering eller riksdag kunna inregistreras bland riksgagneliga åtgärder”.¹ Detta uttalande om att ingen yttre påtryckning förekommit var en naturlig följd av att tidningarna ej tagit aktiv del i enkät-rörelsen och framhölls i syfte att ytterligare accentuera kraften bakom enkätresultatet.

Pressdiskussionen intensifierades emellertid omkring årsskiftet 1880/81. En proposition var då att vänta i brännvinsfrågan. Finansminister Hans Forssell hade förberett en sådan. Hans avgång i början av december 1880 rubbade dock ritningarna något. Frågan gällde nu främst om den nye finansministern, O. R. Themptander, skulle fortsätta Forssells verk eller framlägga en egen proposition. Themptander intog en avvaktande hållning. Ingen proposition förelades 1881 års riksdag.²

⁷ Ibidem, s. III, VII. GP 3/1 1881. Nykterhetsbladet jan., maj 1881. Se ovan s. 157, 161 ff, 165.

⁸ Se ovan s. 150, not 11.

¹ Nykterhetsbladet jan., febr. 1881. Se ovan s. 165 ff. GP 3/1 1881.

² Bilaga, s. 186 f. *Oscar II*, Mina memoarer I . . . , s. 79 f. *Kihlberg, L.*, Den svenska ministären under ständsriksdag och tvåkamarsystem intill 1905 års totala ministerskifte (Uppsala 1922), bil. 2. GHT 27/12 1880. GP 22/12 1880. Jfr SDS 8/2 1881. ”Majstullen” orsakade Forssells avgång. Jfr *Andersson, B.*, Nykterhetssträvande och . . . , s. 21 f.

Regeringsförslag till ny brännvinstillverkningsförordning presenterades för 1882 års riksdag. Vid den årliga audiensen för riksdagens ledamöter i januari 1882 talade kungen med Wieselgren om propositionen. Kungen lär vid detta tillfälle ha förmodat, att propositionens innehåll skulle tillfredsställa Wieselgren. Denne såg dock ingen större anledning till glädjeyttring, då förslaget blev tillgängligt för granskning. Wieselgren såg i propositionen i stället städernas intressen hotade genom att väsentliga punkter i tillverkningslagen skulle beslutas, innan försäljningslagen behandlades. Ur stadssynpunkt var försäljningslagstiftningen det primära. För att framgångsrikt kunna driva sin politik i denna fråga behövde emellertid stadspartiet Nya Centern stöd från uppsvenskarna inom Lantmannapartiet med den nykterhetsvänlige Liss Olof Larsson i spetsen. Tanken fanns på en kohandel mellan dessa båda parter. En utspridning av brännvinsreformerna skulle försvaga Nya Centrerns förhandlingsposition och försvåra kohandelns praktiska genomförande. Ett väsentligt hot mot städernas intressen undanröjdes dock i och med att regeringsförslagets 1 § 1 mom. föll i riksdagen. I denna paragraf hade man föreslagit att erkänna en förenad brännvinstillverkning utan krav på bolagsbildning. Trots denna delseger såg Wieselgren av taktiska skäl helst att propositionen föll i sin helhet. Regeringsförslaget antogs dock av riksdagen efter vissa korrigeringar.³

Tillverkningsförordningen 1882 anknöt i stort till gällande lagstiftning och ändrades obetydligt på de tre punkter som SNS tagit upp på Jönköpingsmötet och i cirkulärskrivelsen.

I sammandrag skulle de tre tillverkningsbestämmelsernas utveckling kunna tecknas på sätt som tabell 6 utvisar.

Inga justeringar företogs av gällande tillverkningsförbud för läkare och för personer på särskilda boställen, och skillnaden mellan ett dagligt tillverkningsminimum på 200 kannor (=523 liter) och 500 liter var oväsentlig. Förordningen innebar på dessa punkter ett direkt underkännande av brännvinskommitténs förslag och en seger för SNS och nykterhetsverksamheten. Tillverkningskatten höjdes obetydligt.

Frågan om bolagssystemets vara eller icke vara dominerade debatten om *försäljningslagens* utformning. Både brännvinskommitténs majoritet och reservanter tog i sina förslag avstånd från detta system, som även kritiserades från godtemplarhåll, p.g.a. absolutismkravet, och av L. O. Smith och hans arbetarrörelse, som igångsattes 1883.

Skulle propositionen komma att bygga på något av kommittéförslagen? Som tidigare berörts kunde reservanternas förslag påräkna "skåningarnas" och

³ Politiska anteckningar från riksdagen 1882. (Wieselgrens samling, Kungl. Bibli.) *Svärd, L., Väckelserörelsernas . . .*, s. 301 f. Mera om kohandeln nedan.

Tabell 6. De tre i enkätskrivelsen förekommande tillverkningsbestämmelsernas utveckling 1855—1882.

	T-förordningen		Brännv.komm. bet. T-förordningen	
	1855	1871	1878	1882
Bestämmelse 1. (ang. läkare)	Förbud för ”i tj. varande eller praktiserande läkare”	Förbud för ”i tj. varande läkare”	Ej förbud	Förbud för ”i tj. varande läkare”
Bestämmelse 2. (ang. särsk. boställen)	Förbud	Förbud	Förbud men und.prövn.	Förbud
Bestämmelse 3. (ang. dagl. tillv.-min.)	785 liter	523 liter	262 liter	500 liter

Källor: Tillverkningsbestämmelserna i tabellen motsvaras av frågorna 1—3 på Jönköpingsmötet och i cirkulärskrivelsen. T-förordningen = tillverkningsförordningen. SF 1855: 12, art. 1 § 1 mom. 2—3, § 4. SF 1871: 31, art. 1 § 1 mom. 2—3, § 3 mom. 2. SF 1882: 25, art. 1 § 1 mom. 1—2, § 3 mom. 3. Brännvinskommitténs betänkande 1878, II s. 1—3, art. 1 § 1 mom. 2—3, § 3 mom. 3. Jfr Svärd, L., Väckelserörelsernas folk . . ., s. 296. Thulin, E. J:son, & Marcus, M., Göteborgssystemet . . ., s. 344.

Kommentar: Förklaringen till de vid jämförelse med siffrorna för 1882 något ojämna literuppgifterna 1855, 1871 och 1878 är den, att man vid dessa senare nämnda tillfällen fixerade tillverkningsbeloppet i kannor och ej i liter. 1 kanna = 2,617 liter. I dåtida mått uppgick bestämt tillverkningsminimum 1855 till 300 kannor, 1871 200 och enligt brännvinskommitténs förslag 1878 100. I tabellen har avrundning skett till jämnt antal liter.

L. O. Smiths stöd. Dessutom synes Arvid Posse, som var statsminister till i juni månad 1883, ha företrätt Smiths och det s.k. brännvinsintressets uppfattning i frågan. Medan Wieselgren föraktade och misstrodde Posse, talade dock Oscar II om honom med större respekt.⁴

Kungen och finansminister Themptander delade Wieselgrens inställning beträffande brännvinsförsäljningens ordnande, och Wieselgren upprätthöll nära kontakter med både kungen och finansministern, vilka erhöill hans råd. Han hade för avsikt att frånträda sitt uppdrag i riksdagen efter 1883 års session, men kungens erinran om deras respektive fäders gemensamma kamp i nykterhetsfrågan samt arbetarringrörelsens frammarsch fick honom att ändra sig. Wieselgren var ”kungens man” i riksdagen. Kungen ansåg sig behöva honom där, särskilt till riksdagen 1885, då synnerligen väsentliga frågor skulle bli föremål för be-

⁴ Politiska anteckningar från riksdagarna 1880 och 1883. Varia 183, 194—195. (Wieselgrens samling, Kungl. Bibl.) *Oscar II*, Mina . . ., s. 78. Se ovan s. 145 ff. *Smith, L. O.*, Öppet bref till Sveriges arbetare. Sthlm 1883.

handling. När sedan Themptander i maj 1884 utnämndes till statsminister, stärktes en redan stark sak ytterligare.⁵ I mitten av februari 1885 och före riksdagsföreläggandet lät Themptander, med hänvisning till att kungen så önskade, Wieselgren ta del av regeringsförslaget till ny brännvinsförsäljningslag. Enligt Wieselgren beaktade regeringen de synpunkter han framställt och godkände hans förslag till ändringar i propositionen. Han ansåg vidare, att regeringen inte borde presentera ett alltför nykterhetsvänligt förslag för att inte ”mista i auktoritet”. Det vore bättre, hävdade han, om de mest färgade förslagen framfördes motionsvägen av ”en enskild nykterhetsvän”.⁶

Propositionen framlades i mitten av maj 1885, och de grupper som samverkat vid skatte- och värnpliktsförslagets genomdrivande samma år, dvs. främst Wieselgren i spetsen för en stor centergrupp och den Liss Olof Larssonska falangen av Lantmannapartiet, lierade sig även i brännvinsfrågan och stödde regeringsförslaget. Lantmannapartisten Carl Ifvarsson hörde till propositionens främsta vetersakare. Statsministern Themptander hade inför konungen i statsrådet i februari 1885 understrukit betydelsen av att grunderna för gällande brännvinshandel ej rubbades och att vederbörlig hänsyn till ”sedlighetens krav” visades. Av samma anförande framgick också, att regeringen beaktat petitionen från SNS jämte en del andra framställningar vid utarbetandet av regeringsförslaget. Efter diverse motsättningar inom och mellan kamrarna avgjordes frågan den 19 maj.⁷

Bolagssystemet bibehölls, och det kunde, efter Kungl. Maj:ts avgörande från fall till fall, införas även i köpingar. De kommunala myndigheternas inflytande över tillståndsgivningen bevarades. Nykterhetsvännerna hade lyckats i sin strävan att bevara och konsolidera bolagssystemet, och den s.k. sammanslagningen hade

⁵ Politiska anteckningar från riksdagarna 1883—1885. (Wieselgrens samling, Kungl. Bibl.) Brev från S. Wieselgren till O. R. Themptander 19/8 1884. (Themptanders samling, Uppsala Universitetsbibliotek.) Uppmaning till Wieselgren att fortsätta i riksdagen: ”Nej, nästa Riksdag, då jag torde mera än någonsin påkalla din hjälp.” Brev från Oscar II till Wieselgren 12/4 1884; jfr även brev 3/11 och 18/11 1883. (Oscar II:s arkiv, Bernadotteska arkivet.) Wieselgren stannar ännu en tid i riksdagen, men först efter mycket vacklande, inbegripet försök att få kungen att tilldela honom en tjänst i Stockholm. Försöken strandar emellertid denna gång. Brev från Wieselgren till Oscar II 27/10, 10/11 1883; 11/2, 14/4 1884. (Oscar II:s arkiv.) Taktiken vid den senaste riksdagen berörs bl.a. av Themptander i ett brev till Wieselgren sedan försäljningsfrågan behandlats i riksdagen. Det nära samspelet mellan Themptander och Wieselgren i brännvinsärendet belyses även i detta brev från Themptander till Wieselgren 10/9 1885. (Wieselgrens samling, Kungl. Bibl.) Oscar II gillar uppenbarligen Wieselgrens planer på en bok om brännvinslagstiftningen. Brev från Wieselgren till Oscar II 17/6 1885. Brev från Oscar II till Wieselgren 19/6 1885. (Oscar II:s arkiv, Bernadotteska arkivet.) Wieselgren förser Oscar II med skvaller från riksdagens korridorer. Brev från Wieselgren till Oscar II 9/3, 9/4 1884; 30/4 1885.

⁶ Politiska anteckningar från riksdagarna 1882 och 1885. (Wieselgrens samling, Kungl. Bibl.) Jfr ovan s. 145 ff, 166, 173 f, 177 f.

⁷ Riksdagstrycket, Kunglig proposition 1885: 38, s. 21 ff. Betänkande, Bevillningsutskottet 1885: 7, s. 1 ff. Prot. FK 1885: III: 45, s. 4 ff. Prot. AK 1885: IV: 63. Politiska anteckningar från riksdagen 1885. (Wieselgrens samling, Kungl. Bibl.)

ej genomförts. Brännvinskommitténs båda förslag hade underkänts. Därvidlag hade säkerligen också skatteregeringskommitténs betänkande i september 1882 stor betydelse. I detta underkändes nämligen båda de förslag brännvinskommittén presenterat: man tog avstånd från sammanslagningstanken och framhöll bolagssystemets betydelse för upprätthållandet av ordning och sedlighet.⁸ Man får dock hålla i minnet att också detta kommittébetänkande kunnat påverkas av nykterhetsaktionen 1880—81, inbegripet bl.a. petitionen till kungen och dennes uttalande däröver. Man får en uppfattning om nykterhetsaktionens betydelse, när man läser själva regeringsförslaget 1885.

I propositionen 1885 hänvisar Themptander till ej mindre än nio olika framställningar rörande brännvinsförsäljningen. I första rummet upptas Svenska Nykterhetssällskapets petition. Den wieselgrenska nykterhetsrörelsens aktion, vilken kulminerade 1880—1881, spelade av allt att döma en synnerligen betydelsefull roll för det sätt på vilket brännvinsförsäljningsfrågan löstes 1885. Den omständigheten, att den obestriddige taktikern Sigfrid Wieselgren samtidigt var Nykterhetssällskapets store ideolog och stadspartiet Nya Centerns ledare borgade för det resultat som riksdagen slutligen fastställde 1885. Nykterhetsintresse och stadsintresse sammanföll.⁹

Syntes

10

Högkonjunkturen vid 1870-talets mitt ökade rusdrycksmissbruket. Både på parlamentarisk och utomparlamentarisk väg gjordes försök att motarbeta och stoppa denna utveckling. Grosshandlaren C. O. Berg, ledamot av Svenska Nykterhetssällskapets styrelse, framlade vid 1876 års riksdag en motion, vilken fick betydelse för riksdagens inställning i rusdrycksfrågan och därigenom indirekt för tillsättandet av en särskild kommitté 1877. Denna kommitté hade till uppgift att

⁸ *Bring, S. E.*, Redogörelse för lagstiftningen i Sverige om rusdryckers försäljning 1800—1911 (Sthlm 1914), s. 33, 39, 43. SF 1885: 21, § 9, § 11:2. Jfr SF 1873: 49, § 10. *Wieselgren, S.*, Från striderna . . . , s. 65. Skatteregeringskommitténs utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket (Sthlm 1882), s. 288 ff, 337 f.

⁹ Kunglig proposition 1885: 38, s. 21 ff. Se ovan s. 152 ff, 165 ff. Brev från Wieselgren till Oscar II 25/5 1885. (Oscar II:s arkiv, Bernadotteska arkivet.) Se ovan s. 143 ff, 150 not 11, 174 ff. Svenska . . . petition . . . , s. V ff. Politiska anteckningar från riksdagen 1885. (Wieselgrens samling, Kungl. Bibl.) Prot. AK 1885: IV: 59, s. 24 ff. Wieselgren säger sig i brev till Oscar II (daterat 21/6 1885) hysa ”allt starkare afsmak” för det politiska livet. (Oscar II:s arkiv, Bernadotteska arkivet.) *Nycander, S.*, Riksdagen och . . . , s. 82 f, 90. Vissa tecken tyder på att nykterhetsintresset varit av primär och stadsintresset av sekundär betydelse för Wieselgren. Han var vid flera tillfällen, även innan frågan för städernas vidkommande var helt förd i hamn, benägen att lämna politiken. Taktik kan självfallet också ha spelat en betydelsefull roll i det här sammanhanget. En definitiv gradering av intressena är omöjlig att göra. Jfr *Nycander, S.*, Riksdagen och . . . *Nycander, S.*, Svenskarna och . . .

granska gällande brännvinslagstiftning och föreslå ändringar i denna, vilka ”än kraftigare” skulle motverka ”rusdryckers missbruk”. Kommittébetänkandet, som avgavs i december 1878, avvek i stor utsträckning från det förelagda syftet. Svenska Nykterhetssällskapet inledde omkring 1880 en aktion, som kom att uppvisa en mångfald och tyngd av sällan skådat slag. Ingen möda skyddas i kampen mot brännvinskommitténs förslag.

På C. O. Bergs förslag invaldes i februari 1878 Sigfrid Wieselgren och Oscar Ekman i Sällskapet. Båda var aktade personer i samhället; Wieselgren vid denna tidpunkt kanske framförallt p.g.a. faderns, Peter Wieselgrens, insatser på nykterhetens område; storföretagaren Ekman p.g.a. sin filantropiska verksamhet. Ekman's generositet tog sig bl.a. uttryck i väl tilltagna bidrag till SNS' verksamhet — en huvudförutsättning för aktionen 1880—1881. Ordförande i Nykterhetssällskapets styrelse var vidare f.d. statsrådet Henning Hamilton, som hade goda kontakter med den kungliga familjen. Dessa personer kom att ge Sällskapet och dess verksamhet en betydelsefull prestige — en god grogrund för den opinionsbildning Sällskapet bedrev.

Sigfrid Wieselgren gjorde kraftiga invändningar mot kommittéförslagen och författade, ekonomiskt understödd av bl.a. konsul Oscar Ekman, en oppositionsskrift, som publicerades i mars 1880. Oppositionsskriften tillställdes bl.a. länsstyrelser, domkapitel, tidningsredaktioner och riksdagsmän. Oscar II, statsminister De Geer, ecklesiastikminister Malmström och finansminister Forssell erhöll personligt överlämnade exemplar. Av kungen lär Wieselgren i detta sammanhang ha fått löfte om att kommittéförslagen ej skulle vinna laga kraft. Nykterhets-saken föreföll redan vunnit.

Regeringsskiftet i april 1880 förändrade dock läget. Wieselgren misstrodde den nye statsministern Arvid Posse för att gå ”brännvinskungen” L. O. Smiths ärenden. Den ”skånska” falangen av Lantmannapartiet och L. O. Smith förordade kommittéreservanternas ståndpunkt. Därtill kommer att reservanten Fredrik Hederstjerna blev civilminister i Posses regering. Tanken väcktes i detta läge att söka skapa en mäktig opinion mot kommittéförslagen för att ej övertrumfas av motsidans starka allians.

I juni 1880 sände SNS en rundskrivelse rörande kommittéförslagen till alla kända nykterhetsföreningar. Svaren uttryckte ett massivt ogillande gentemot förslagen. Till bilden hör, att Wieselgrens oppositionsskrift distribuerats bland dessa nykterhetsföreningar någon tid före enkäten. Man hade härigenom i någon mån garanterat ett ur SNS-synpunkt gott resultat.

En nykterhetsmanifestation av storslagen natur utgjorde nykterhetsmötet i Jönköping i augusti 1880, till vilket SNS inbjudit alla organiserade och oorganiserade nykterhetsvänner i Sverige. Mötet samlade mellan fyra och femhundra personer, varav bortåt fyrtio präster. Kyrkligheten var över huvud taget rikt representerad inom nykterhetsrörelsen. Jönköpingsmötets förhandlingar präglades av

stark religiositet. Mötets beslut i lagstiftningsfrågorna gick helt i linje med Wieselgrens uttalanden i oppositionsskriften. I det utskott, där dessa frågor behandlats, var dessutom Wieselgren ordförande. Vidare beslöts vid mötet att främja nykterhetsföreningarnas anslutning till SNS, att organisera nya nykterhetsföreningar, att utsända nykterhetstalare, att anhålla Sällskapets direktion om att utge en nykterhetstidning och om att genom rundskrivelser förhöra sig om de kommunala myndigheternas uppfattning om brännvinskommitténs förslag samt därefter "i behörig tid och form" låta regering, riksdag och allmänhet få vetskap om resultatet. Denna på papperet så massiva nykterhetsaktion kom under år 1880 att få sin direkta motsvarighet i praktiken.

Redan befintliga nykterhetsföreningar aktiverades och nybildning stimulerades. Detta skedde bl.a. med stöd av den kraftigt utvidgade ombuds- och skriftspridningsverksamheten. Under mötes-diskussionen om cirkulärskrivelse till landets kommunala myndigheter hördes från prästhäll löften om att på församlingsplanet aktivt bearbeta opinionen i nykterhetsvänlig anda. Härefter låg ett slags inbyggd garanti för ett resultat i enlighet med Sällskapets förhoppningar.

De kommunala myndigheterna svarade ganska flitigt på Nykterhets­sällskapets enkät­skrivelse. Bland dessa uttalade omkring 95 % en förkastelsedom över kommittéförslagen. Opinionsbildningen hade i detta avseende varit verkningsfull. De kyrkliga kommunalmyndigheterna var nykterhetsvänligare än de borgerliga. Deras svarsandel var större, och deras svar var i mindre utsträckning positiva till kommittéförslagen, åtminstone i SNS' enkätversion. Det traditionellt starka sambandet mellan nykterhet och kyrklighet spelade här förmodligen in; likaså distributionen av den wieselgrenska oppositionsskriften bland domkapitlen och präster i riket. I övrigt synes kyrkomötets välvilligare attityd gentemot nykterhetsarbetet i allmänhet vid kyrkomötet 1878 än vid mötet 1873, den förre ecklesiastikministern och cirkulärskrivelsens huvudundertecknare H. Hamiltons goda anseende bland kyrkorådsordförandena, den kyrkliga tidningen Wäktarens nykterhetsvänliga hållning och den starka kommunala samhörigheten mellan församlingar inom samma pastorat samt kyrkoherdarnas vidsträckta befogenheter på det kommunala planet förklara den kraftiga resultatdifferensen mellan kyrkliga och borgerliga kommunalmyndigheter. En jämförelse mellan de olika punkterna i cirkuläret ger vid handen, att de kommunala myndigheterna fäst mindre avseende vid de bestämmelser som rörde tillverkningslagen än vid dem som rörde försäljningslagen och att kommittémajoritetens försäljningsförslag mottagits mer positivt än reservanternas.

När SNS' styrelse med Oscar Ekman i spetsen den 8 februari 1881 uppvaktade Oscar II och överlämnade petitionen jämte svaren från kommunalnämnder och kyrkoråd, allt samlat i ett praktband, överraskade på intet sätt kungens nykterhetsvänliga och kommittéfientliga hållning. Ej heller kan nykterhetsvänligheten mer än eventuellt i fråga om skärpan i det kungliga uttalandet tillskrivas

det goda enkätresultatet. Kungen var långt innan petitionsrörelsen igångsattes nykterhetsvänligt sinnad och hade dessutom redan i mars 1880 inför Wieselgren förklarat sitt missnöje med kommittéförslagen. Kungen hade också ett arv från sin far, den nykterhetsvänlige Oscar I, att ta hänsyn till. Petitionen var således ej i första hand avsedd att påverka monarkens ställningstagande. Avsikten var tydligen i stället att medelst ett kungligt uttalande mot kommittéförslagen stärka nykterhetsrörelsens aktier i den fortsatta kampen, som främst var ämnad att påverka regeringen, exklusive kungen, och riksdagen. Skärpan i det kungliga uttalandet skulle bero av enkätresultatet.

Tillverkningsförordningen 1882 och försäljningsförordningen 1885 innebar en stor seger för nykterhetssträvandena under åren 1880—1881. Grunderna från 1855 års brännvinslagstiftning bibehölls. Den wieselgrenska nykterhetsrörelsen hade genomgått en märklig metamorfos, en formlig renässans, som emellertid tidsmässigt var mycket begränsad. Aktionens tyngd imponerar. Den halvabsolutistiska rörelsens nyckelfråga (brännvinsfrågan) hade aktualiserats på ett mer påtagligt sätt än på mycket länge i och med brännvinskommitténs tillsättning. Den halvabsolutistiska rörelsen vitaliserades således ungefär samtidigt med att Godtemplar-rörelsens genombrott ägde rum i vårt land.

Bakom den framgångsrika nykterhetsaktionen inom och utom riksdagen stod ”de fyra stora” inom SNS — nykterhetsideologen och realpolitikern Sigfrid Wieselgren, finansären Oscar Ekman, folktalaren C. O. Berg och Sällskapets styrelseordförande greve Henning Hamilton. Det samlade anseende och den samlade auktoritet dessa fyra representerade vid tiden för nykterhetsaktionen 1880—1881 hade utgjort en av framgångens grundförutsättningar.

Avgörande vid försäljningsfrågans lösning var emellertid även det taktiska samarbete som förekom mellan nykterhetsintresse och stadsintresse. Ett bevarande av den rådande lagstiftningen tilltalade båda dessa intressen. Wieselgren agerade strategisk brobyggare. Han hade möjlighet därtill i egenskap av Nykterhetssällskapets store ideolog vid denna tid och stadspartiet Nya Centerns ledare. Striden i brännvinsfrågan aktualiserade den traditionella motsatsställningen mellan stads- och landsbygdsintressen.

Svenska Nykterhetssällskapet hade otvivelaktigt lyckats samla och aktivera de egna leden, såväl organiserade som oorganiserade nykterhetsvänner. Aktionens tyngd och bredd var imponerande, och därmed kan också *beteckningen den wieselgrenska nykterhetsrörelsens renässans* anses vara *fullt motiverad*.

Förmågan att samla nykterhetsrörelsens olika opinionsmedel var en absolut förutsättning för att lagstiftarna skulle kunna påverkas effektivt. Påtryckningar skedde dels från rörelsens, kollektivets, sida, dels från enskilda individer med anknytning till rörelsen. Framförallt avses i detta senare fall Sigfrid Wieselgren, som spelade en mycket betydelsefull roll i många faser av Sällskapets verksam-

het. Hans mening har dock ej alltid vunnit gehör. Han var bl.a. under Jönköpingsmötet mycket skeptisk till enkät rörelsen. Sedan beslut därom fattats arbetade han emellertid frenetiskt med alla till buds stående medel för att söka skapa ett för nykterhetsrörelsen så positivt resultat som möjligt.

Var påtryckningarna effektiva?

När statsminister Themptander i propositionen 1885 hänvisar till olika framställningar i försäljningsärendet har Nykterhetssällskapets petition satts i första rummet. Regeringen har uppenbarligen tagit avgörande hänsyn till petitionen vid propositionsförfattandet och således påverkats av SNS-aktionen. Det är dock möjligt, även om det förefaller mindre sannolikt, att propositionen fått ungefär samma innehåll oberoende av om enkät rörelsen ägt rum eller ej. En sådan uppfattning skulle ha sitt stöd i Wieselgrens goda kontakter med kungen och hans vid Jönköpingsmötet visade obenägenhet att vilja ta den risk en cirkulärskrivelse till de kommunala myndigheterna resultatmässigt skulle kunna innebära. För regeringen (inbegripet kungen) var under alla omständigheter enkät rörelsens resultat en väsentlig och värdefull referens vid propositionens överlämnande i riksdagen, där starka krafter förordade något av kommitténs förslag.

Sällskapets opinionsbildning utgör i många stycken en rik provkarta på metoder, som i alla tider använts inom propagandan. Den egna saken förknippas med *det goda* (bolagssystemet främjar sedligheten) och motsidans med *det onda* (reservanternas förslag t.ex. kopplas samman med den gamla husbehovsbränningen). Dessutom använder man sig propagandamässigt av *s.k. prestigesuggestion*. De fyra ledande inom Nykterhetssällskapet — f.d. ecklesiastikministern, greve Henning Hamilton, generalkonsuln och verkställande direktören i Nykterhetssällskapet Carl Oscar Berg, den store donatorn, konsul Oscar Ekman samt Sigfrid Wieselgren — var alla djupt aktade personer i svenskt samhällsliv. Opinionsbildningen, som uppvisar en påfallande bredd, hade dessutom drivits enligt ett slags "safety-first"-princip: före enkäten till nykterhetsföreningarna utdelades Wieselgrens propagandaskrift bland dessa föreningar; före rundskrivelsen till de kommunala myndigheterna hade en uttalad optimism från prästhåll avhört och väglett samtidigt som kyrkomötets välvilligare attityd gentemot nykterhetsarbete av skiftande slag kunnat iaktas; innan petitionen överlämnades till kungen var dennes principiella uppfattning redan inhämtad; före riksdagsbehandlingen av brännvinslagstiftningens tillverkningsbestämmelser hade riksdagens ledamöter tillställts petitionen osv. Föga överlämnades åt slumpen.

Den wieselgrenska nykterhetsrörelsen — under 1860- och 1870-talen till synes helt avsmnad — blir omkring 1880 (dock under relativt kort tid) åter en dynamisk och handlingskraftig ideell rörelse med möjlighet att på ett genom-

gripande sätt påverka samhällsutvecklingen. SNS-aktionen var ur påtrycknings-synpunkt *effektiv*.

Hur förhåller sig den wieselgrenska rörelsens uppenbara framgång till *den Backska hypotesen* om organisationernas möjlighet till inflytande över beslutsfattarna i samhället?

Organisationen hade en bred, lokal förankring. Ett stort antal nykterhetsföreningar var omkring 1880 anslutna till Nykterhetssällskapet, som var centralorgan för den wieselgrenska nykterhetsrörelsen. Nykterhetsföreningarna var sockenanknutna, och församlingsprästen var ofta ordförande i lokalföreningen.

Det ligger nära till hands att klassificera den wieselgrenska nykterhetsrörelsen som en folkrörelse utifrån de tre definitionskaraktistika på "folkrörelse", som Nils Elvander uppställt i sitt arbete "Intresseorganisationerna i dagens Sverige".¹

Kravet på "*stor medlemsanknytning*" kan anses uppfyllt så länge som detta ej förknippas med krav på att rörelsen skall ha en "underklasskaraktär". Traditionellt har rörelsen snarast betraktats som en medel- och överklassrörelse. Rörelsens sockenanknytning utgör ingen garanti för att andra än de bättre situerade inom socknen tillhörde rörelsen.

Rörelsen var *demokratiskt uppbyggd* såtillvida att ett stort antal föreningar var anslutna till Sällskapet och att dessa föreningar hade möjlighet att bli hörda i väsentliga sammanhang. Man får dock ha klart för sig, att rörelsen under den aktuella perioden var mobiliserad uppifrån. Hela aktiveringen av rörelsen 1880—1881 var ett arbete av huvudsakligen två personer, nämligen Sigfrid Wieselgren som stod för idéerna och Oscar Ekman som hade pengarna. Det finns dock ingen anledning att förmoda något annat än att man också på lokal föreningsnivå var angelägen att ta aktiv del i brännvinsstriden. När väl huvudinitiativen tagits av de ledande inom rörelsen, var man lokalt mycket engagerad i att söka fullfölja dem.

Rörelsen var otvivelaktigt *ideell* till sin natur. Rörelsens grundläggande ideologi med brännvinsfrågan i centrum hade aktualiserats i och med brännvinskommitténs förslag till nya förordningar. Det är dock ingen hemlighet, att även andra intressen än de ideella nykterhetsintressena hotades av kommittéförslagen. Städernas ekonomiska intressen berördes bl.a. av dem. Eftersom Wieselgren var stadspartiet Nya Centerns ledare samtidigt som han innehade ledarställningen inom SNS, får man självfallet hålla för troligt, att också stadsintresset vägledde honom. Denna situation utgjorde emellertid knappast något problem. Stadsintresse och nykterhetsintresse kunde lätt förenas i kampen mot samme fiende.²

På en rad punkter uppfyller den wieselgrenska rörelsen således de krav som man kan ställa på en "folkrörelse". I andra avseenden är, som också framgått,

¹ *Elvander, N.*, Intresseorganisationerna i dagens Sverige (Lund 1966), s. 21.

² *Back, P.-E.*, Sammanslutningarnas roll . . . , s. 15 ff, 215 ff. Se ovan s. 139 f.

klassificeringen något mera tveksam. Man kan hos organisationen också finna andra inslag, som enligt Backs mall skulle hänföra sammanslutningen till de organisationer som var i samklang med det etablerade samhället.

SNS visar sig i en rad sammanhang vara en organisation av ovanligt modernt slag. Moderna former för påverkan förekom, t.ex. kommitté- och riksdagsrepresentation samt presentation av konkreta lagförslag. Sällskapet arbetade målmedvetet med försök till påtryckning på de lagstiftande myndigheterna och sökte vid flera tillfällen påverka beslutsfattarna genom myndigheter och myndighetspersoner. Därtill kommer, att enkäten till de kommunala myndigheterna syftade till att spela ut förtroendemännen på det kommunala planet mot förtroendemännen på riksplanet. Det tillitsfulla förhållandet mellan Wieselgren och Oscar II kunde också detta utnyttjas till att inifrån söka påverka beslutsfattarna. Även samarbetet med stadspartiet Nya Centern måste ha givit Nykterhetssällskapets lobbyverksamhet ytterligare styrka.

Svenska Nykterhetssällskapet är svårplacerat i det Backska kategorischemat med två slag av organisationer, eftersom Sällskapet var en organisation av "folkrörelsekaraktär" men samtidigt hade mycket nära kontakter med de makt-havande i samhället. Sällskapet intar ett slags mellanställning. Den föreliggande undersökningen ger vid handen, att en tudelning av organisationerna i det här avseendet är föga lämplig. I stället bör man laborera med ett slags skala, där graden av "folkrörelsekaraktär" och graden av "samklang" med det etablerade samhället konkret anges i t.ex. de olika påtryckningsmedlens karaktär och användning. Behovet av en sådan flexibel redovisning är så mycket större, om man avser att utvidga det komparativa organisationsstudiet över en tidsperiod, under vilken en utjämning mellan de båda organisationstyperna i fråga om arbetsformerna m.m. ägde rum, vilket enligt Back skedde fram emot 1910 och sedan i allt större omfattning.

Trots Sällskapets mellanposition får man på det hela taget anse, att *den Backska hypotesen verifieras*. Ju närmare en organisation är knuten till och inlemmad i det etablerade samhället, desto effektivare blir organisationens påverkan av beslutsfattarna. Även en av Backs sekundärhypoteser verifieras. De "demokratiskt orienterade" organisationerna synes ha större möjligheter att effektivt påverka myndigheterna på kommunal nivå än på riksplanet. Grundidén med enkät rörelsen och petitionens överlämnande var att ställa regering och riksdag inför beredda opinioner från kommunalt håll.

Det råder ingen tvekan om att SNS och den wieselgrenska nykterhetsrörelsen befann sig mer i samklang med det etablerade samhället än t.ex. godtemplar-rörelsen. Den wieselgrenska nykterhetsrörelsen innehade kanske en något unik ställning bland sammanslutningar i det dåtida Sverige. Organisationens personella och ideologiska samhörighet med beslutsfattarna i samhället och folkrörelse-bredden i aktionsprogrammet har tillsammans borgat för framgången.

En tidningsundersökning

Tabell 7. Några utvalda tidningars behandling av brännvinsfrågan under perioden augusti 1880 — februari 1881. Antalet artiklar.

Tidningar	1880					1881	
	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.	jan.	febr.
Dagens Nyheter	2	0	0	0	1	1	0
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning	2	0	0	0	4	2	0
Göteborgs-Posten	3	0	0	0	1	1	0
Sydsvenska Dagbladet Snällposten	3	0	0	0	0	0	0
Östgöta-Correspondenten	3	0	0	0	0	0	0
Wäktaren	1	1	1	0	0	1	0
Arbetarens Vän	0	1	4	0	4	0	0
Nykterhetsbladet	—	—	—	—	—	3	2

Källa: De undersökta tidningarna under aktuell period.

Kommentar: "Brännvinsfrågan" inbegriper referat från Jönköpingsmötet, Nykterhetssällskapets efterföljande verksamhet, behandling av brännvinslagstiftningen, inkl. bolagssystemet. Artikel = sammanhängande relevant textmassa, överstigande 100 ord. Notiserna (textmassa understigande eller uppgående till 100 ord) fördelar sig något jämnare över hela perioden än artiklarna, men även här finns en tyngdpunkt i januari 1881 (samt till skillnad från artikelmaterialet i februari 1881). För de fem övre tidningarna i tabellen (DN, GHT, GP, SDS, ÖC) blir det totala notisantalet månadsvis som följer: 3 (aug.), 5 (sept.), 1 (okt.), 4 (nov.), 0 (dec.), 7 (jan.), 10 (febr.).

Frageställningen till materialet och tidningsurvalet

Kan tidningsskrivier ha haft betydelse för enkätresultatet? Ett mycket begränsat antal tidningar har studerats dels vid tiden för Jönköpingsmötet, dels under perioden september 1880 — februari 1881. Tidningsurvalet är p.g.a. den uppställda frågeställningen medvetet "biased". De utvalda tidningarna är Dagens Nyheter (DN), Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning (GHT), Göteborgs-Posten (GP), Sydsvenska Dagbladet Snällposten (SDS), Östgöta-Correspondenten (ÖC), Wäktaren, Arbetarens Vän och Nykterhetsbladet.

Urvalet är således ej att betrakta som representativt för pressen i Sverige. Tidningar som på goda grunder kunde förutsättas ha haft särskilt intresse av Nykterhetssällskapets aktion i brännvinsfrågan har utvalts för närmare granskning. GHT väljs med anledning av att chefredaktören S. A. Hedlund tillhört den grupp av personer som lagt grunden till Göteborgssystemet; GP för att Sigfrid Wieselgren skrev i tidningen; DN för att L. O. Smith påstått ha haft en nära kontakt med denna tidning (brev från Gustaf Retzius till F. T. Borg 22/9 1878, F. T. Borgs samling, Lunds Universitetsbibliotek; för denna uppgift är förf. skyldig fil. lic. Barbro Andersson ett stort tack); Arbetarens Vän för att denna tidning stod Nykterhetssällskapet mycket nära; Nykterhetsbladet för att det var SNS' eget tidningsorgan; Wäktaren för att den hade goda kontakter med Sällskapet. Förutom dagstidningarna DN, GHT och GP så har Sydsvenska Dagbladet Snällposten

(SDS) och Östgöta-Correspondenten (ÖC) medtagits. Anledningen härtill är att erhålla ett slags *korrektiv* till de utvalda tidningarna i övrigt, som kriteriemässigt på något sätt var särskilt intresserade av brännvinsproblematiken. Till detta kommer att SDS i likhet med de övriga var en storstadstidning (Malmö) och att ÖC var en betydelsefull landsortstidning.

Analys av resultaten

Tänkbara förklaringar till dagstidningarnas (DN:s, GHT:s, GP:s, SDS' och ÖC:s) "tystnad" är 1) att brännvinsfrågan under enkätperioden inte hade samma politiska betydelse som vissa andra frågor, 2) att man först under senare hälften av november månad var något så när säker på att en proposition var att vänta till riksdagen 1881, 3) att tidningarna eftersträvade "oberoende av partier och påtryckningsgrupper" och således en allmän objektivitet, sannolikt i förening med en tidningsegoism, en självbevaringsdrift, som krävde försiktighet vid ställningstaganden i känsliga eller kontroversiella frågor. Bilden var dock en annan under årsskiftesmånaderna december och januari, då tidningarna var synnerligen talföra. Detta berodde av allt att döma på 1) den ökade kännedomen om enkätresultatet, 2) brännvinsfrågans ökade aktualitet genom försvars- och grundskattefrågornas tillfälliga inaktualitet och 3) den väntade brännvinspropositionen. Främsta anledningen till att tystnaden bröts var emellertid tidningarnas anpassning av det politiska materialet till en invigd grupp, främst riksdagsmännen, intressen och behov. Det var naturligt, att tidningarna behandlade brännvinsfrågan ganska utförligt vid tiden för riksdagsarbetets början, eftersom regeringsförslag väntades under den kommande riksdagssessionen. GHT uppvisade en tydlig kommittéfientlighet medan GP, som dock den 3 januari 1881 infört en starkt nykterhetsvänlig artikel av Wieselgren, intog en mer konturlös hållning. DN förhöll sig klart positiv till nykterhetsarbetet i allmänhet men berörde, med undantag för referaten från Jönköpingsmötet, i ringa grad SNS' aktion mot brännvinskommitténs förslag. GHT:s uttalanden färgades av S. A. Hedlunds inställning till brännvinskommitténs betänkande, som föreslog att avskaffa det Göteborgssystem, som Hedlund själv varit med om att grunda.

Andersson, B., Nykterhetssträvande och . . . , s. 65 ff. Referat av Jönköpingsmötet: GHT 18/8 (A), 21/8 (A), 24/8 1880; GP 21/8, 23/8, 28/8 1880; 3/1 1881; DN 21/8, 23/8 1880. Det var vanligt förekommande, att tidningar byggde sin framställning på den lokala jönköpingspressens uppgifter. Jfr Sydsvenska Dagbladet Snällposten (SDS) 19/8, 21/8, 23/8 1880. Östgöta-Correspondenten (ÖC) 21/8, 24/8 1880. Brännvinsfrågans betydelse: GHT 2/9, 17/11, 18/11 1880; GP 30/9 1880; DN 17/11 1880; jfr SDS 16/1 1881. Pressens "oberoende av partier och påtryckningsgrupper": Wallin, G., Valrörelser och valresultat . . . , s. 352, 356. Kännedomen om enkätresultatet: DN 3/12 1880. Informera riksdagsmännen, väntat regeringsförslag: Wallin, G., Valrörelser och . . . , s. 350. GHT t.ex. 14/12 (B), 18/12 (B) 1880; 8/1 (B) 1881. GP t.ex. 3/1 1881. GHT 2/9, 27/12 1880. GP 30/9, 1/12 1880. Jfr SDS 7/1, 8/2 1881. GHT:s, GP:s och DN:s engagemang: GHT 4/12 (A), 14/12 (B), 18/12 (B) 1880; 5/1 (A), 8/1 (B) 1881. Bergman, J., Den svenska . . . , s. 156. Se s. 168. Brev från Sigfrid Wieselgren till S. A. Hedlund under åren 1881—1885. (Hedlunds samling, Göteborgs Universitetsbibliotek.) Brev från Hedlund till Wieselgren 26/7 1881. (Wieselgrens samling, Kungl. Biblioteket.) GP 3/1 1881. Andersson, B., Nykterhetssträvande och . . . , s. 22 f, 31 ff. GP 1/12 1880. Varia 183 och Politiska anteckningar från riksdagen 1885. (Wieselgrens samling, Kungl. Biblioteket.) DN 8/11 1880; 13/9, 5/11 1880; 14/1, 28/1 1881. Biografiska uppgifter hämtade ur Svenska män och kvinnor.

The Renaissance of the Swedish Temperance Society around 1880

Around 1880 the Swedish Temperance Society (Svenska Nykterhetssällskapet, hereinafter referred to as SNS), which functioned as the central organ of the so-called Wieselgren Temperance Movement, initiated a series of comprehensive actions on behalf of the general sobriety.

Was this action actually something of a Renaissance for the old Wieselgren Movement, and if so, a Renaissance that has been neglected in the scholarly literature. In the meaning that "Renaissance" constitutes an invigorization of the movement and the bringing up-to-date of its ideology, these developments must be compared with those of the immediately preceding period. Further, was there an expansive, dynamic and purposeful Wieselgren Movement actively working during the break-through stage of the Good Templar Movement in Sweden? It is thus important to determine how comprehensive the SNS's activities were around 1880, keeping in mind that the Wieselgren Movement was semi-abstinent, i.e. that it required its members to abstain completely from hard liquor, but not from beer and wine.

The Society was by nature opinion-making and organized to apply pressure upon the authorities. A study of the whole range of the activities will therefore necessarily include this aspect in relation to contemporary events. The effects of this opinion and pressure making will also be considered in this context. It will also be of great interest here to test the hypothesis of Per Erik Back that organizations are more effective as pressure groups, if they belong to, or have contacts with, the decision-making portions of the Establishment.

The boom in the middle of the 1870s increased the abuse of alcohol. Both parliamentary and extra-parliamentary measures were taken to halt this development. C. O. Berg, the whole sale dealer and member of the board of SNS, presented a bill in the Riksdag of 1876, which influenced the attitude of the Riksdag towards the alcohol question and thereby indirectly led to the establishment of a special committee in 1877. This committee (hereinafter referred to as the "1877 Committee") was charged with examining the liquor legislation then in force and suggesting changes, which should "still more powerfully" impede "the abuse of alcohol". The committee report, which was submitted in December, 1878, deviated in the direction of leniency from the prescribed purpose, and was rejected as totally inadequate by the SNS.

The variety in the opinion-making of SNS appears clearly from a study of the agitation of the Society around 1880, when it tried to create as massive an opinion as possible against the "1877 Committee" report.

At the suggestion of C. O. Berg, Sigfrid Wieselgren and Oscar Ekman were elected members of the Society in February 1878. Both were respected persons in the society; Wieselgren at this time perhaps especially due to his father's (Peter Wieselgren) achievements for temperance; the big businessman Ekman due to his philanthropic activities. Ekman's generosity found expression in large contributions to the workings of SNS which were critical to the 1880—81 activities. In addition, the chairman of the SNS board was the former minister Henning Hamilton, who had good relations with the royal family. These personalities were to give the Society and its activities a significant amount of prestige—a strong basis for the opinionmaking of the Society.

Sigfrid Wieselgren made strong objections to the "1877 Committee" proposals and, financially supported by Consul Oscar Ekman among others, he wrote an opposing pamphlet, published in March, 1880. This pamphlet was sent to the provincial administrations, the central church chapters, newspaper editors and members of the

Riksdag. Oscar II, Prime Minister De Geer, the Minister of Ecclesiastical Affairs Malmström and the Minister of Finance Forssell received personally delivered copies. At this time Wieselgren is said to have been promised by the king that the committee proposals should never become law. The temperance issue seemed already won.

The change of government in April, 1880, however, changed the situation. Wieselgren suspected the new Prime Minister Arvid Posse to be a stooge of the "schnapsking" L. O. Smith. The "Skåne" faction of the Lantmannapartiet and L. O. Smith supported the views of the "1877 Committee" reservationists, who favored even more lenient liquor legislation. Moreover, Fredrik Hederstjerna, a "reservationist", was appointed Minister of Civil Affairs in the Posse government. It was now considered necessary by SNS to try to create powerful public opinion against the "1877 Committee" proposals in order not to be overcome by the strong alliance of the opposing side. In June, 1880, SNS sent a circular concerning the "1877 Committee" proposals to all known temperance organizations, requesting them to express their attitudes to the question. The replies indicated heavy disapproval of the proposals. But it should be added that Wieselgren's opposing pamphlet had been distributed to these same temperance organizations some time before the inquiry. This had to some extent guaranteed a positive result from the SNS view point.

The meeting in Jönköping in August, 1880, to which SNS had invited all of the organized as well as unorganized friends of sobriety in Sweden, constituted a massive manifestation of temperance sentiment. The meeting brought together between four and five hundred people, of whom at least forty were pastors, the church as a whole being amply represented within the temperance movement. Not surprisingly, the proceedings of the Jönköping meeting were marked by strong expressions of piety. The resolution of the meeting as to the legislative questions were entirely in line with Wieselgren's statements in his opposition pamphlet. Wieselgren was moreover chairman of a special committee of the temperance meeting that dealt with these legislative issues. The meeting further decided to promote the inclusion in SNS of the other temperance organizations, to organize new temperance unions, to send out speakers on behalf of sobriety, to ask the management of the Society to publish a temperance newspaper and through circular letters to inquire of local authorities about their attitudes towards the proposals of the "1877 Committee", and thereafter "in due time and form" inform the government, the Riksdag and the public on the results. These very broad and solid proposals for action were thoroughly realized during the year 1880.

Already existing temperance leagues were activated and new formations were generated. This took place thanks to the very increased ties of temperance agents and widened publication of pamphlets. During the discussion about the circulars to the local authorities, promises were heard from the clergy that the parish priests would actively work on the parochial opinion in a spirit friendly to the sobriety movement. Herein lay a sort of built in guarantee for a result in accordance with the expectations of the Society.

The local authorities responded fairly diligently to the above mentioned written inquiry of SNS. Among these about 95 % rejected the "1877 Committee" proposals. The opinionmaking had in this respect been thoroughly effective. The local ecclesiastical authorities were more positive to temperance than the civil ones. Their share of the replies was larger and their responses were to a lesser extent positive to the "1877 Committee" proposals, at least in the SNS's version of the inquiry. The traditionally strong connection between sobriety and churchly interests probably played its part; this was most likely also the case with Wieselgren's opposing pamphlet as it was

distributed to the provincial church chapters and the clergy at large throughout the land.

Other explanations for the marked difference in results between ecclesiastical and civil local authorities seem to be: the more benevolent attitude towards temperance work in general at the church meeting of 1878, compared to the churchmeeting of 1873; the high reputation among church councillors of the former minister of Ecclesiastical Affairs and the principal signer of the circular letter, H. Hamilton; the churchly paper *Wäktaren's* friendly attitude to sobriety; the strong communal solidarity between the congregations within the same jurisdiction; and finally, the wide authority of the vicars at the communal level. A comparison between the different points expressed in the replies to the circular reveals that the local authorities took less notice of the regulations regarding the manufacturing law than those regarding the sales law, and further that the sales proposal of the committee majority got a more positive reception than the proposal of the "reservationists".

When the board of SNS, led by Oscar Ekman, called upon Oscar II on the February 8 1881, in order to deliver the petition and the answers from communal and municipal instances as well as church councils, all gathered in a luxurious binding, the monarch's friendly attitude to sobriety and hostility towards the "1877 Committee" was not in the least surprising. Nor could his friendliness towards sobriety, more than perhaps with regard to the sharpness in the royal statement, be ascribed to the positive result of the inquiry. The king had, long before the petition movement was initiated, been friendly towards sobriety and had, moreover, already in March, 1880, declared in front of Wieselgren that he was more than disappointed with the "1877 Committee" proposals. The king was also influenced by the prosobriety position of his father, Oscar I. Thus the petition was not primarily aimed at influencing the position of the monarch. On the contrary the intention apparently was to strengthen the position of the temperance movement with the help of a royal statement against the "1877 Committee" proposals. This in its turn was intended for the continued fight, which was primarily aimed at influencing the government, excluding the king, and the Riksdag. The sharpness of the royal statement would depend on the result of the inquiry.

The manufacturing decree of 1882 and the sales decree of 1885 were great victories for the temperance efforts of the years 1880—1881. The basis of the liquor legislation of 1855 was maintained. The Wieselgren temperance movement had experienced a remarkable metamorphosis, a veritable renaissance, which as regards time, however, was very limited. The sheer weight and extent of the action is still impressive.

The key question (that of abstaining totally from hard liquor) of the semi-abstinent movement had been brought to the fore in a more manifest way than for a long time previous thanks to the setting up of the liquor committee. Thus the semi-abstinent movement was revitalized at approximately the time of break through of the Good Templar movement in Sweden.

Behind the successful action within and outside of the Riksdag were "the big four" of SNS—the temperance ideologue and "realpolitiker" Sigfrid Wieselgren, the financier Oscar Ekman, the temperance agitator C. O. Berg and the chairman of the board of the Society, count Henning Hamilton. The collective reputation, standing and authority that these four represented at the time must be considered to be one of the fundamental reasons for the success.

Also decisive for the solution of the sales question was the tactical collaboration that existed between sobriety interests and urban interests. A preservation of the prevailing legislation appealed to both of these two interests, and Wieselgren played the role of

strategic bridge builder. He had that possibility because of his capacity as the great ideologue of the Temperance Society, as well as the leader of the urban party, the New Center. The fight over the liquor issue accentuated once more the traditional tension between urban and rural interests.

The Wieselgren Temperance Movement—seemingly dormant during the 1860's and 1870's—rose around 1880 (albeit for a relatively short period of time) once more to become a dynamic and vigorous idealistic movement that influenced social developments in a most thorough way. Back's theory is verified and its validity is in this case somewhat extended, since the Society was an organization of popular character, but at the same time had very close contacts with powerful elements of the society. Pressure from SNS were applied to a large extent through persons and bodies belonging to the Establishment: e.g. the local authorities (in the inquiry movement) and Oscar II. On several occasions the king influenced the course of events to the advantage of friends of temperance. The personal and ideological connection between the organization and the decision makers in the society, as well as the breadth and depth of the popular action programme, all laid the ground for success.